

Univerzita Karlova v Praze
Pedagogická fakulta
Katedra českého jazyka a literatury

**Výchova dětí a rodičů v kramářských písních
a kázáních doby pobělohorské**

**The Education of Children and Parents in The Broadside
Ballads and Sermons of The Early Modern Period**

Vedoucí diplomové práce: PhDr. Miloš Sládek

Autorka diplomové práce: Eliška Baloghová, rozená Tlapáková
Mánesova 69, Praha 2, 120 00
ČJ - ZSV
studium prezenční

Rok dokončení: 2008

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury.

Praha
21. listopadu 2008

Eliška Baloghová

Eliška Baloghová

Poděkování

Za podnětné myšlenky a rady, za mnoho věnovaného času a v neposlední řadě za probuzení zájmu o starší českou literaturu děkuji panu doktoru Sládkovi.

Obsah

Obsah	1
Úvod	2
Život barokní rodiny	4
Specifika kramářské písně a kázání	13
Kramářská píseň	13
Kázání	17
Rysy shodné	20
Rysy rozdílné	23
Ideální vztah rodičů a dětí	25
Porušení ideálního vztahu	32
Hříchy způsobené dětmi	32
Hříchy způsobené rodiči	34
Hříchy proti Bohu	38
Otec – syn vs. matka – dcera	40
Vina a trest	45
Exempla	50
Exempla biblická	50
Exempla ze zvířecí říše	54
Exempla ostatní	58
Rétorické a jazykové prostředky	64
Obrazná pojmenování	65
Rétorické figury	67
Příslloví a rčení	69
Závěr	71
Ediční poznámka	76
Bibliografická část	78
Prameny:	78
Sekundární literatura:	80
Slovníky a příručky:	81
Resumé	82
Resumé	83
Klíčová slova:	84

Úvod

Obraz doby pobělohorské v našem národním povědomí není do dnešních dnů zcela uveden na pravou míru, i přes vydání některých zásadních prací k její obhajobě. K tomuto faktu přispívá skutečnost, že slibně započaté bádání na konci třicátých a ve čtyřicátých letech 20. století bylo násilně přerušeno v letech padesátých; navázat bez omezení bylo možno až po listopadu 1989. I přesto v tomto nepříznivém období vzniklo několik zásadních děl – a zde je třeba zmínit především jména Josefa Vašici, Zdeňka Kalisty a Milana Kopeckého. Z díla prvního jmenovaného z roku 1938 si dovoluujeme ocitovat větu vyjadřující se k české slovesné barokní tvorbě: „*Posavadní názory o jejím úpadku a násilném přervání, vysvětlitelné jen z neznalosti nebo úmyslného opomíjení celé řady významných děl, musí býti podstatně opraveny.*“ (J. Vašica, 2. vyd. 1995, 215)

Názory zasunuté hluboko v našem národním povědomí se tedy sice mění, ale velice pozvolna. Důvod, proč tato práce vznikla, je tedy snaha také přispět jedním – byť malinkým – sklíčkem do mozaiky představující a zobrazující literaturu doby pobělohorské.

Konkrétně se zabývá vztahy mezi rodiči a dětmi, jak byly prezentovány v kramářských písních a v kázáních této doby. Slovo výchova v názvu má dvojí rozměr: jednak z uvedených pramenů zkoumáme, jak výchova dětí probíhala, a jednak nás zajímá, jak se autoři písní a kazatelé snaží svými díly vychovávat, tzn. poučit děti, ale i rodiče, o správném chování, jakého způsobu k tomu oba žánry užívají a jaký mohl mít účinek na čtenáře/posluchače.

V úvodu práce se nachází exkurz do života raně novověkého člověka, aby mohla být pozdější zjištění konfrontovatelná s realitou (do té míry, do jaké je možné ji poznat z tehdejších demografických pramenů). Dále srovnáváme oba žánry a jejich specifické, shodné a rozdílné rysy, přičemž pojednávání o problematice rodičů a dětí v množinách obou tematických rovin tvoří jakýsi průsečík.

Jako výzkumnou metodu jsme zvolili komparativní analýzu v rámci studia dokumentů; práce s prameny spočívala především ve snaze vyčíst, jak jsou prezentovány ideální vztahy v rodině, kdo nebo co tyto vztahy dle slov kazatelů a autorů kramářských písní narušuje a jakou roli při tom hraje náboženství, jaké místo vůbec zastává Bůh v celku rodiny a v životech lidí a jaký způsob výchovy byl považován za ideální. Zabýváme se také vnímáním ženy v této době, především v kontextu tehdejších kázání, problematikou provinění a následných trestů. Poměrně rozsáhlou kapitolu věnujeme nejčastějším exemplům o rodi-

čích a dětech a na závěr se pozastavujeme u tvůrčí práce kazatelů a autorů písní s českým jazykem.

Cílem této práce je vystihnout rodinné vztahy, zejména vztahy mezi rodiči a dětmi a otázky výchovy v kramářských písních a v kázáních doby pobělohorské; popsat shodné a rozdílné přístupy obou žánrů k této látce, a to jak po stránce obsahové, tak po stránce formální (týkající se jazykových prostředků).

Na základě studia zmíněných dokumentů jsme formulovali několik hypotéz: domníváme se, že v kázáních jakožto v žánru reflektujícím ideální stav budou převažovat příklady hodné následování nad odstrašujícími příklady (hypotéza č. 1). Kramářské písně díky svému zaměření budou naproti tomu obsahovat více příkladů odstrašujících (hrůzostrašných) nad příklady hodnými následování (hypotéza 2). Vzhledem k tomu, že v Desateru Starého zákona se výslovně píše o požadavku úcty dětí k rodičům, domníváme se, že v obou žánrech bude převažovat spíše upozorňování na nesprávné chování ze strany dětí než na nesprávné chování ze strany rodičů (hypotéza 3).

Život barokní rodiny

Ke zkoumání toho, jak je v literatuře 17., 18. a počátku 19. století prezentován vztah mezi rodiči a dětmi, potřebujeme znát alespoň náhled do reality této doby. Pak teprve můžeme přemýšlet o vztazích, které se nám v dobové literatuře předkládají, a případně je zkusit konfrontovat se skutečností (takovou, jak ji můžeme poznat například z antropologických zdrojů a historicko-demografických výzkumů). Abychom mohli vůbec tyto vztahy v rámci našich možností pochopit, je nezbytné mít alespoň základní představu o této době a o životě, jaký lidé vedli; jen tak všemu lépe porozumíme.

Pro člověka 21. století, který má svoji rodinu a má také poměrně jasné představy o tom, jak by vztahy v této rodině měly vypadat, se může z textů 17. a 18. století tehdejší svět zdát neúnosný a má pocit, že by v něm nepřežil ani do večera. Mnoha tehdejším ideálům, představám a povinnostem, které byly na bedra dětí a rodičů kladeny, se nejspíše budeme divit. Ale stejně jako nám připadají zvláštní a neúnosná kulturní specifika některých zemí, národů či ras, nemůžeme je soudit, obzvláště ve chvíli, kdy o nich téměř nic nevíme. To by byl projev kulturního etnocentrismu. A tak je to svým způsobem i s kulturou zemí, které sice svým umístěním odpovídají našim – dobře známým – zemím evropským, ale je zde rozdíl dvou až čtyř století; především neodpovídají způsobem života a přístupem k životu vůbec. Je pravda, že některé kulturní hodnoty a tradice nám z této doby zůstaly. Ale například přístup k životu se změnil – v tehdejší době bylo totiž tolik přirozených nebezpečí kolem v podobě moru, hladomoru a různých jiných nemocí včetně chudoby – ta se v kontextu doby dá též za nemoc považovat, protože mohla způsobit úmrtí stejně jako tyfus a tuberkulóza. Lidé měli co dělat s tím, aby se tímto bludištěm nebezpečí prodrali živi a zdraví, takže by je například nenapadlo zbytečně svůj život riskovat nebo jej samovolně dávat smrti všanc, tak, jak je to typické pro mnoho lidí dnešní doby, kteří si života neváží. Život byl boží dar a jako s takovým s ním bylo zacházeno. Život byla pout', o které nikdo neví, kdy skončí. Život „od počátku 17. století přestával být chápán jako dar k užívání a vyčerpání, byl stále více pojímán jako úkol ke splnění, pout' k určenému cíli, jako divadelní představení, na němž byly lidem dočasně svěřeny úlohy a oni sami nevědí, kdy jim zase budou odňaty.“ (M. Sládek, 1995, 9)

Abychom se k porozumění doby přiblížili, je třeba se podívat na společenskou, politickou a demografickou situaci v Evropě kousek za prahem novověku. Kolem roku 1500 končí v Evropě pozdně středověké období populačního regrese a začíná – v různých ze-

mích mající různý počátek, ale trvající zhruba kolem sta let – období tzv. populační exploze. Není třeba se dopodrobna zmiňovat o demografických ukazatelích, jen zmíníme, že v této době (16.-18. století) se podstatně zlepšuje kvalita zdrojů pro demografická zkoumání. Podle P. Horské kolem roku 1500 končí „*období, kdy se demografie pohybuje na tenkém ledu analogií, dohadů a hypotéz*“, a kdy naopak „*pramenná základna pro studium populačního vývoje se totiž podstatně zkvalitňuje*.“ (P. Horská a kol., 1990, 243) Nové druhy písemností sice nejsou přímo statistikami, ale dají se statisticky zpracovat. Díky tomu můžeme dnes nahlédnout do situace, která ovlivňovala rodinu 16.-18. století.

Zmíněnou populační explozi, která většinu Evropy zasáhla ve století 16., ukončila třicetiletá válka; v evropském populačním vývoji dochází ke stagnaci nebo přinejmenším k výraznému zpomalení růstu. Po dobu celých těchto tří století byla také poměrně vysoká úmrtnost; ta ovšem kolísala v podstatě v závislosti na konjunkturu hospodářského cyklu (tzv. demografická krize – souhrn jevů spojených s mimořádným vzestupem mortality – vyplývala podle jedné z teorií z meteorologické situace. Tak například v deštivých letech byla špatná úroda, zásoby mizely, stoupaly ceny všech potravin, lidé – zvláště ti z chudých vrstev museli vzít zavděk i špatnými a zkaženými potravinami, což mělo za následek epidemie a vysokou úmrtnost).

„*Ve srovnání s dneškem byla úroveň úmrtnosti, ale také porodnosti, v 16.-18. století vysoká. Převyšovala její dnešní míru dvojnásobně až trojnásobně.*“ (P. Horská a kol., 1990, 274) Není čemu se divit, když se dočítáme, že v některých oblastech Evropy se v průběhu 18. století začíná hovořit o vědomé regulaci porodnosti. Při vědomí toho, že rodina nebude schopna další přírůstek uživit, se rodiče raději snažili různými cestami porodnost ovlivnit.

Kolem roku 1700 Evropu konečně přestal neřešitelně trápit několikasetletý smutný a krutý společník – mor. Z hlediska demografie skončil teprve teď středověk. K poslednímu úderu ve střední Evropě (včetně českých zemí) se tato nemoc zmohla roku 1713 a připomínají jej barokní morové sloupy.

I po zbavení se moru měla ale evropská společnost spoustu problémů, které ovlivňují kvalitu života lidí (a dětí) a jejich úmrtnost. Historicko-demografické výzkumy ukázaly, „*že ještě v druhé polovině 18. století se z 10 narozených dětí jen přibližně 6 dožilo desátých narozenin.*“ (P. Horská a kol., 1990, 298) K důvodům vysoké úmrtnosti u dětí se vrátíme později. Nyní ale musíme zmínit i povážlivý stav úmrtnosti dospělých. I po vymizení moru a před nástupem cholery (19. století) mohly ohrožovat život dospělého člověka jiné epide-

mie a nemoci (tyfus, tuberkulóza, ale i „obyčejné“ neštovice). A samozřejmě velkou roli hrála i neúroda, hladomor, podvýživa. V 18. století byla už situace poněkud lepší než ve stoletích předchozích, ale to, že za každou větší neúrodou přišla vyživovací krize, platilo až do poloviny století 19. Těmito skutečností byl poznamenán každodenní život rodiny v raném novověku. Jak tedy v praxi vypadal?

Především vůbec pojem rodina nebyl užíván ve stejném smyslu, jako ho užíváme dnes. V popisu soužití lidí žijících pospolu by se zde hodil spíš termín, který často zmiňuje jeden z odborníků na dějiny raného novověku Richard van Dülmen, a to je pojem „celý dům“ (R. Dülmen, 1999, 9). Jak již název napovídá, společenství lidí nebylo dáno čistě a striktně pouze příbuzností lidí, ale příslušností k tomu kterému domu – resp. hospodářství. Společenství byla v této době bez výjimky patriarchální (na venkově silně patriarchální), takže je jasné, že hlavou tohoto hospodářství byl muž, hospodář, který řídil chod všeho. „*Hospodář byl většinou i majitelem domu a 'zaměstnavatelem'*.“ (R. Dülmen, 1999, 14) Rozličně se ale literatura dívá na jeho výsadní postavení v rámci celého domu – byl hospodář spíše pánem, kterému všichni ostatní včetně jeho ženy slouží, nebo ho můžeme chápat spíše jako nezbytnou řídicí složku, jejíž přítomnost je nutná v každém společenství? Jednalo se o vztah pán – rab, nebo spíše vůdce smečky – ostatní? Horská se přiklání k názoru prvnímu, Dülmen ke druhému. Podle něj pospolitost lidí v domě a její fungování (nezbytné pro zajištění obživy všem členům) nezáviselo pouze na hospodáři, ale na všech členech domácnosti. „*Rozdělení pracovních činností v domě nepřipouští domněnku, že by vlastní produktivní práci vykonával pán domu, zatímco ženě by příslušely domácí práce. V „celém domě“ se „produktivní“ práce účastní z velké míry každý. Přes veškeré rozdělení pracovních úkolů se všichni jeho členové podílejí v zásadě na každé práci stejně.*“ (R. Dülmen, 1999, 41) Dalo by se to pochopit tak, že práce, která byla potřeba udělat, byla nějakým způsobem rozdělena mezi všechny členy společenství v domě, nikoliv ale tak, že by hospodář stál a dával rozkazy svým „sluhům“.

Jinými slovy – každý v domě měl svou roli a tu se snažil plnit podle svých nejlepších možností a schopností (nešlo o to, co by bylo z hlediska jeho věku, sociálního statusu či pohlaví vhodné, ale o to, co je třeba udělat). Hospodáři – jak již bylo řečeno – přináležela jistá vedoucí funkce, a to znamenalo i to, že ručí za ostatní členy své domácnosti a má za ně zodpovědnost. Hospodář, který nebyl schopen si udržet kázeň a morálku své ženy, svých dětí a čeládky, byl odsouzen společností a bylo jím opovrhováno.

Žena byla díky častým porodům a starosti o děti odkázána především na práce v domě. Bylo-li ale potřeba, pracovala i venku a vykonávala i těžké práce. Připočteme-li k tomu všemu ještě bolesti porodu, které musela často podstupovat, není divu, že – ač mladší – častokrát vypadala starší než její muž. Z veřejného života byla žena až do 19. století téměř vyloučena, pouze, když jí muž zemřel, mohla ho v některých právních a jiných vztazích zastupovat.

To, že jeden z manželů předčasně zemřel, se stávalo nezřídka, a tomu druhému nezbyvalo, než aby buď zůstal sám, nebo aby si našel vhodný protějšek pro další manželství, což nebylo vždy jednoduché. Pokud ho našel, nastala situace zase nebyla jednoduchá pro dítě či děti z prvního manželství – P. Horská tuto skutečnost dokládá tím, že „*slovo macecha zní nepřátelsky ve všech evropských jazycích*“ a také tím, že „*téměř každá kulturní oblast má svou verzi pohádky o Sněhurce nebo o Popelce*.“ (P. Horská a kol., 1990, 313)

Ale ani v rodinách – dnešním slovníkem kompletních – nebyl pro děti život procházkou růžovým sadem. Jaký tedy byl?

Vzhledem k tomu, že mít děti bylo v době raného novověku naprostou samozřejmostí (naopak jejich absence byla chápána jako boží trest), příchod dítěte byl vždy velkou událostí. Rodička i její přísluhovačky při porodu (výjimečně i manžel, když nebylo k dispozici dost lidí) prožívaly veliký strach o život dítěte i matky, takže když porod proběhl zdárně, všichni přítomní se radovali a slavili. A to ještě nebylo vůbec jisté, jestli se dítě dožije krizového roku a pak dalších několika nekrizovějších. Dítě tedy bylo chápáno jako boží dar, ale když se narodilo v chudé rodině třeba již páté šesté dítě, znamenalo svým způsobem i přítěž. Rozhodně se dá říct, že čím později narozené dítě (ve smyslu pořadí dětí), tím menší péče mu byla zpravidla poskytována. Dítě samozřejmě znamenalo pro rodiče i vítanou posilu při domácích pracích a potenciální podporu ve stáří, ale s určitým počtem dětí už nastávaly hospodářské problémy při zajištění jeho živobytí. Pro dnešního člověka to zní nejspíš krutě, ale v praxi to vypadalo tak, že když některé z mnoha dětí onemocnělo a zemřelo, rodiče samozřejmě cítili bolest a ztracené dítě oplakávali, ale mnohdy to pro ně byla i svým způsobem úleva, tím spíš, když byl odchod dítěte chápán jako odchod do nebeského království. Která matka, který otec by nepřál svému miláčkovi radosti s Kristem v nebeské zahradě, když tím zde nechává žalosti a strasti pozemského života!

Děti, které určitý krizový věk přežily, se samozřejmě stávaly nedílnou součástí domu s jeho povinnostmi a úkoly. Tyto úkoly se různily dům od domu, resp. sociální vrstvu od

vrstvy. Jiný život měly děti z chudé rodiny na venkově, jiný děti bohatých měšťanů a jiný děti šlechtické. Paradoxně tyto šlechtické děti měly těžší život v tom, že byly povinovány určitými reprezentačními úkoly a měly tak méně volnosti. Zase ale na rozdíl od chudiny nemusely svádět takřka každodenní boj o jídlo a o přežití. Něco ale měly všechny skupiny dětí společné. Do konce osmnáctého století je to velká absence cílevědomé výchovy. To neznamená, že by si děti mohly dělat, co se jim zlíbilo, ale nedocházelo k cílenému a vědomému působení na děti za účelem jejich vychování. To, co se musely naučit k běžnému fungování – tj. jednání s dospělými, poslušnost vůči rodičům, pracovitost – se dělo jaksi mimovolně a spíš nápodobou, případně metodou trestů (a to téměř výhradně fyzických – ty se totiž v této době nepovažovaly za nic špatného, co může dítě nějak ohrozit, pokud se ovšem nezvrhly v týrání – v takovém případě by již zasáhlo okolí a vrchnost). Někdy rodiče učili děti nutným pracím formou hry a také jim vštěpovali křesťanský způsob života (poměrně logicky z toho vyplývá, že rodina více nábožensky zaměřená měla zpravidla i děti více vychované).

Pokud rodina byla příliš chudá a nemohla dítě živit, posílala jej „do učení“ nebo do služby většinou k úplně cizím lidem, a to ve věku mezi 9 a 12 lety (pokud je již dříve nepoložila jako novorozeňátka na práh nalezinců pouze s jednoduchou jmennou cedulkou). Ne-ní třeba zdůrazňovat, že na výchovu už vůbec peníze nebyly.

Děti městske (z rodin zajištěnějších) bývaly za peníze dávány k vychování na venkov dokonce jako úplně maličké nebo byly dávány ke kojným (též za peníze). Ve starším věku - pokud si to rodiny mohly dovolit – byly děti dávány do škol (také za peníze). Tento způsob výchovy ovšem leckdy nebyl pro dítě nejšťastnějším, protože mimo domov mělo spoustu příležitostí ke špatnému chování. *„Od druhé poloviny 17. století se moralisté v západoevropských zemích, zejména ve Francii začali přimlouvat za větší dozor rodičů nad mravní výchovou dětí, což v mnohých případech znamenalo ponechat děti doma a nesvěřovat je pochybné péči kojným a špatnému vlivu starších spolužáků.“* (P. Horská a kol., 1990, 317) Aby byla čistota dětské mysli zachována, mravní normy měšťanských rodin 18. století už předepisovaly výchovu dětí mimo svět dospělých.

Školní výuka probíhala způsobem na hony vzdáleném způsobu dnešnímu. V malých místnostech (někdy ani ne ve školách a ne v přítomnosti učitele, ale v domě někoho, kdo uměl číst a psát) se tísnilo hodně dětí, zařazených do lavic podle výkonnosti (v první lavici byli začátečníci). Výchovnými prostředky nezřídka byly metla a rákoska nebo vařečka.

Takže se nedá říct, že život ve škole byl pro děti nějak moc povznášející, ale číst a psát se zde zpravidla naučily, pokud nepřestaly chodit například z důvodu nutné pomoci doma.

Na konci 17. století tedy děti začaly ztrácet něco ze své dosavadní „volnosti“ (zde jsou uvozovky na místě, protože se samozřejmě nedá mluvit o absolutní svobodě konání, ale spíše o tom, že po splnění svých povinností si děti mohly hrát a navazovat vztahy se svými vrstevníky a ocitaly se tak často v podstatě mimo dozor dospělých). Postupem času ale přibývala různá pravidla ohledně chování dětí a jejich volnost se zmenšovala. Zejména v době osvětské se začal vztah k dětem a jejich výchova dostávat hodně do popředí zájmu (z hlavních děl této doby připomeňme například J. J. Rousseaua a jeho Emila aneb o výchově).

S tímto postupným zaváděním výchovy do života dětí se pojí některé problémy, „*jež bylo velmi těžké sladit s osvětským ideálem dětského života a s výchovou k samostatně uvažující bytosti. Dítě mělo být poslušné vůči rodičům a vrchnosti, ale zároveň se mělo stát zodpovědným člověkem a občanem schopným samostatného jednání. Mělo potlačovat vášně a náladovost, učit se žít racionálně a přitom se chovat přirozeně.*“ (R. Düllmen, 1999, 107)

Samozřejmě že ne všichni rodiče měli na děti vysoké nároky – a navzdory tomu, že tlaky vrchnosti a snaha vyšších sfér byla takováto, vždy záleželo na konkrétní rodině, jak si s tímto novým požadavkem výchovy poradila. V dobových vzpomínkách na dětská léta, které uvádí Düllmen pro středoevropské prostředí, se tak dá nalézt poměrně široká škála „výchovnosti“, od rodičů přísných a tvrdých až po rodiče laskavé a hodné.

Způsob výchovy ale nevypovídal o vztahu rodičů k dětem. Rodiče mohli své dítě milovat, a přece být přehnaně přísní, nebo naopak až moc jemní, což také nevedlo k přílišnému užítku. Obecně ale o lásce mezi rodiči a dětmi je velmi těžké pojednávat, nejen kvůli nepřilísnému množství použitelných pramenů, ale například i proto, že se vztahy v rodině velmi lišily případ od případu. Záleželo například na sociálním statutu rodiny, způsobu obživy a samozřejmě i počtu dětí (rodina s menším počtem dětí se pochopitelně ve vztahu k dítěti a jeho výchově mohla více „angažovat“, a to platí i pro angažovanost citovou). Z výše uvedených faktů o úmrtnosti a posílání do služby plyne, že většina rodičů si jaksí nemohla dovolit se na dítě příliš citově vázat. Dalo by se ale říci, že až na extrémní případy, kdy např. matka byla svedená a opuštěná žena a své dítě dala tajně do nalezince nebo kláštera (v horším případě utopila), se rodiče snažili dát svému dítěti maximum péče (minimálně

proto, že postarat se optimálně o své děti patřilo k tehdejším dobrým mravům a na tuto skutečnost dohlíželi sousedé i vrchnost), v hodně případech i maximum lásky.

Při líčení života v raném novověku má čtenář leckdy pocit, že tento život se skládal pouze z povinností, práce, bídy a snahy o přežití. To je ovšem představa v zásadě mylná. I v této době se lid dovedl věnovat jiným než materiálním záležitostem a způsobům, jak zaopatřit své živobytí. Například chození do kostela každou neděli patřilo jistě k očekávaným a radostnějším momentům celého týdne. Je nutno si uvědomit, že světit neděli bylo naprosto samozřejmé a jednoznačně dané, což si člověk dnešní moderní doby těžko dovede představit.

To všechno bylo součástí normy, takže i rodiny, kde vztah k náboženství nebyl řešen do důsledků (rodiče se například v době reformace neutrálně stavěli k otázce, zda zůstat u víry katolické nebo „přestoupit“ k protestantům), byly tyto věci součástí běžného života. Koneckonců je pochopitelné, že po těžké práci na poli nebo v dílně, v domácnosti nebo venku každý rád povznesl svého ducha do vyšších sfér.

Zdaleka se nedá počítat s tím, že všichni lidé byli gramotní, a také vzhledem k ceně knih a neustálé chudobě se nesmíme divit, že málokdo měl doma knihu. Sbírky kázání, postily nebo náboženské traktáty se vyskytovaly pouze ve vzdělanějších domácnostech, nejvíce samozřejmě v domácnostech farářů a kněží. Nedělní a sváteční kázání přinášela tedy jednu z mála možností, jak se odpoutat od pozemského materiálního života. *„A tak se lidé směřovali toutéž duchovní atmosférou setkávali neděli co neděli v témže duchovním prostoru, naplněném vůní kadidla a zvuky varhanních píští“*. (M. Sládek, 1995, 15)

Na kázání samozřejmě chodily i děti, takže by se dalo mluvit o jednom z prvků výchovy (v tomto případě se ale opět nejednalo o cílenou výchovu dítěte vzhledem ke specifickým jeho věku, ale o výchovu křesťanského člověka jako takového). Kázání se týkala různých témat a většinou nějakým způsobem záviselo na tom, která neděle (či svátek) zrovna byl – některé svátky k tomu přímo vybízely: tak například k dětem kazatelé často promlouvali na Den mládětek (svátek věnovaný nevinně zavražděným dětem králem Herodesem).

Jedno ale měla všechna kázání společná – měla pomoci lidem dát se správnou cestou a dosáhnout tak spasení. Proto v některých ohledech může kázání vypadat jako soubor hodně nahuštěných rad ohledně pozemského života a snah vedoucích k dosažení toho nadpozemského. Ale přes to všechno by nebylo správné se domnívat, že lidé chápali kázání pouze jako povinnost a na jeho začátku už se těšili na konec. *„Mnohý dnešní čtenář by na*

základě svých školních znalostí patrně čekal nezáměr o kázání, možná desítky pasivních a unavených očí sklopených ve strachu před ostrými zraky kněží a jezuitských misionářů, snahu účasti na mši a kázání se vyhnout. Skutečnost byla asi v řadě míst podstatně jiná – přeplněné kostely a zájem posluchačů, kteří si někdy dokonce přistavovali žebříky k oknům, jen aby mohli vše lépe vidět a slyšet.“ (M. Sládek, 1995, 15)

Kázání tedy tvořilo součást duchovního života raně novověkého člověka. Kromě něj do tohoto duchovního světa patřila ještě modlitba a leckdy čtení povznášejících spisů či zpěv duchovních písní. Souvisí to s především evangelickým přístupem, který považoval za zásadní nikoliv pouze kázání, ale i rozvíjení zbožnosti v kruhu rodinném. Počátky těchto snah lze vidět při reformaci a po ní. *„Již během samotné reformace se ozývaly hlasy, které požadovaly, aby víra a zbožnost utvářely i soukromý život. Svědectví o náboženské kultuře domácností, pocházející povětšinou pouze z vyšších a alfabetizovaných vrstev, se ale dochovala až z doby, kdy se jednotlivé církve etablovaly co do ortodoxie a kdy zesílilo volání po křesťanském životě. Církvi vyžadované minimum představovala domácí modlitba na začátku a konci dne stejně jako při jídle (či před ním) jakožto znak křesťanského vedení života. Daleko větším cílem byly však skutečné domácí pobožnosti, jejichž součástí tvořilo čtení povznášejících spisů a zpěv duchovních písní.“ (R. Dülmen, 2001, 65)*

Přestože to může vypadat, zvláště citujeme-li antropologické a další vědecké zdroje, že lidé byli k víře skoro až vmanipulováni, (výrazy jako *církvi vyžadované minimum* apod.), bylo by špatné přehlédnout i druhou dimenzi těchto sdělení vyplývajících z historicko-demografických výzkumů – že víra byla běžná neoddiskutovatelná součást jejich života.

Ve světle těchto souvislostí se dá lépe proniknout do pochopení úlohy víry v tomto období, do pochopení toho, jaké místo mělo náboženství v životech lidí a způsob, jakým ovlivňovalo jejich chování. V kázáních této doby budeme například svědky toho, jak se rodiče učí neoplakávat hořce smrt svých dětí a vnímat takovou událost spíše pozitivně (dítě už přece nic netrápí, už je v království nebeském). Pokud si kazatelova slova dáme do souvislostí s výše nastíněným osudem některých novorozenátek a jejich rodičů, možná nám – ne úplně neprávem – budou připadat jako rosa útěchy, jež padala na hlavy rodičů znavených bolestí ze smrti svého – třeba i několikátého dítěte.

Dalším útvarem, se kterým lidé přicházeli do styku a který také mohl lid potěšit v jeho těžkém údělu, byla kramářská píseň. Oproti kázání zde byl rozdíl v intenzitě setkávání, neboť na kázání se chodilo každý týden, ačkoliv někdy do bližšího a někdy do vzdálenějšího

ho kostela, kdežto na jarmark či pout', kde se kramáři se svými písněmi vyskytovali, mnohem řidčeji. Rozdílné znaky obou žánrů nejsou předmětem této kapitoly, ale je důležité brát v úvahu vedle kázání i kramářskou píseň, protože obojí tvořilo součást duchovního světa raně novověkého člověka. Písně zpívané kramáři na jarmarcích byly poměrně dobře propagovány mezi širší lidové vrstvy, protože k jejich reprodukci nebylo třeba umět číst a psát. Ten, kdo to uměl, si mohl za poměrně levnou cenu kramářskou píseň koupit, odnést si ji domů a při větším počtu si ji svázat do tzv. „špalíčku.“ Často také učil píseň ty, kteří číst neuměli nebo na její zakoupení neměli peníze. To, že byla ve verši a měla většinou jednoduchý nápěv, bylo vítáno zejména tam, kde se analfabetismus vyskytoval ve vysoké míře.

Kázání i kramářské písně díky svému vlivu, který měly na široký lid, jej mohly i vychovávat; a také se tak dělo. Každý z obou žánrů si k této výchově opatřil vlastní způsoby a prostředky a každý kladl důraz na něco jiného, jak o tom pojednává další kapitola.

Specifika kramářské písně a kázání

Pokud se zamyslíme nad těmito dvěma literárními útvary ve vzájemné spojitosti, nejspíš by nás napadlo mnoho žánrů, které mají o něco blíže k jednomu či druhému z těchto zmíněných. Na jakém základě je tedy můžeme spojit dohromady?

Kromě určitého časového úseku, který tvoří jejich společnou množinu, a některých společných rysů, mají jeden významný styčný bod, a to je osoba čtenáře / posluchače, ke kterému promlouvají. Samozřejmě, že většina literárních útvarů je utvořena pro to, aby k někomu promlouvala, ale tyto dva to činí se zvláštní naléhavostí a sugestivností. Souvisí to s jejich funkcí, ale i s místem a situací, ve které posluchač / čtenář, ba často i divák onen literární „vzkaz“ přijímá. Než se ale budeme situací, místem a čtenářem zabývat podrobněji, je třeba se zastavit u obou žánrů jednotlivě a také u jejich rysů rozdílných. Jak oba žánry vznikaly a jaké jsou jejich základní znaky?

Kramářská píseň

Kramářská píseň je veršovaná pololidová píseň, jejíž rozšíření velice souvisí s vynálezem knihtisku. Knih tisk bývá dokonce považován za činitele, který dal kramářské písni jako takové vzniknout. O kramářské písni v užším slova smyslu opravdu mluvíme až od té doby, kdy se pomocí tisku šíří, a považujeme to za jeden z jejích základních atributů. Je ale nesporné, že tento již specifický literární útvar měl své předchůdce. Málo pramenů z doby „předtiskové“ vede k tomu, že o těchto předchůdcích má každý z badatelů v této oblasti trochu jinou představu.

Jeden z nich - Bohuslav Beneš - považuje za předchůdce kramářské písně středověkou žakovskou poezii, a to především pro podobnost témat a aktuálnost. (B. Beneš, 1983, 8) Josef Václav Scheybal spatřuje počáteční vývojové prvky kramářské písně u potulných pěvců na počátku středověku, kteří za doprovodu jednoduchého nástroje zpívali o událostech z krajů blízkých i vzdálených, o „*událostech dějinných i nedávných*.“ (J. V. Scheybal, 1990, 9) Prapředky kramářské písně lze spatřit u obou zmíněných forem. Podobnost s tématy středověké žakovské poezie (bouření se proti vrchnostem, spor bídy a bohatství) a výběr důležitých společenských problémů a událostí nám dává poznat první důležitý znak kramářské písně, a to je její aktuálnost.

To souvisí též s její hlavní funkcí, již měla po celou dobu svého vývoje (jen někdy více a někdy méně v popředí), a to bylo šíření zpráv. V tomto smyslu musíme dát za pravdu i

Scheybalově teorii o předchůdcích již z doby raně středověké, kteří se touto činností zabývali.

Písňe potulných zpěváků, které byly přednášeny za doprovodu harfy, houslí, píšťaly nebo rohu, se těšily velké oblibě zvláště kvůli nedostatku jiných zpráv o důležitých událostech. „*A staří pěvci zpívali o všem, co povznášelo jejich mysl.*“ (J.V. Scheybal, 1990, 10)

V této „době hrdinských eposů“ se písní dařilo a vše jí bylo nakloněno – společenská situace, široké publikum – a její obliba rostla. Doba nastupujícího křesťanství s sebou přinesla epochu o dost méně příznivou. Ale šíření zpráv se zabránit nedá, takže i přes cenzuru se šířily dál. Nezřídka se stávalo, že pěvci zpívali o událostech, které sami prožili – například války a podobně. Proto nebylo nic výjimečného, když takovýto zpěvák byl slepec nebo mrzák. Podával tím také určitý obraz o společnosti, která se o válečného invalidu nedokáže postarat, a on se tudíž musí živit tímto způsobem. Z původně oblíbeného povolání s jistou prestiží se stává degradovaná výpomoc z nouze, zvláště u lidí, kteří se ke zpěvákům tak nějak „přilepili“ a dali by se označit za živly pochybné. Ale v mysli běžného člověka hráli tito „*tažní lidé*“, jak je přiléhavě Scheybal označuje, pořád důležitou úlohu jakožto jediní nositelé zpráv. „*Pro středověkého člověka, odkázaného obvykle na úzký okruh svého bydliště, ale tím dychtivějšího po novinách ze vzdálených krajín, znamenal příchod tažných lidí vždy vítané přerušení každodenní jednotvárnosti, nasycení vrozené touhy po senzacích a látku k přemýšlení i k rozhovoru na dlouhou dobu.*“ (tamtéž, 11)

O zachování a šíření písňových zpráv se zasloužil v půlce 15. století knihtisk a od této doby se běžně začíná hovořit o kramářské písni jako takové. Knihtiskem se zrodil tento žánr a s knihtiskaři vyrůstal. Tiskly se samozřejmě i jiné „žánry“, jako například různé letáky protipolitické apod.; kramářské písňe se ale lišily tím, že byly pravidelné a trvalé, nerodily se jen v dobách vyhrocených a rozbouřených. „*Staly se v pravém slova smyslu lidovými novinami.*“ (tamtéž, 13)

S nimi neodmyslitelně souvisí i její tvůrci a šířitelé, patřící obvykle do nejchudší vrstvy společnosti. Tiskaři, jež dali písni vzniknout, je posléze buď sami prodávali a snažili se o zisk, nebo je přepustili ještě chudším zpěvákům a kolportérům, kteří je nabízeli na rušných ulicích k prodeji. Zřejmá a pochopitelná je zde snaha prodat tisků co nejvíc, nedivme se tedy dalšímu charakteristickému znaku kramářských písní, který souvisí s jejím šířením a prodejem, a to je snaha zaujmout co nejvíce lidí (ať již způsobem prodeje – viz níže, nebo písni samotnou). Je to jeden ze znaků, který bývá kramářské písni často vyčítán, neboť

souvisí s jistou senzacechtivostí a vysloužil jí u některých autorů místo na okraji literatury a názvy jako „úpadková“, „braková“ – dnešním slovníkem řečeno – bulvár.

Bezesporu je to ale také rys, ze kterého vyplývá její obliba. „*Jenže člověk se současně s novou informací chtěl samozřejmě pobavit, podívat, ustrnout v hrůze nebo údivu nad strašnými věcmi, které snad ani nejsou možné.*“ (B. Beneš, 1983, 7) Dá se vyčítat písním, že tuto odvěkou touhu člověka po senzacích naplnily? Ale její cennost spočívá v něčem jiném: „*Pod jejím neuhlazeným, leckdy primitivním rouchem skrývají se vzácné doklady o lidové mentalitě minulých věků, o jejím vývoji, změnách i výkyvech.*“ (J. V. Scheybal, 1990, 42)

Kramářská píseň ale musela na své docenění čekat až do století dvacátého, což je také jeden z důvodů, proč se v muzeích, archivech a knihovnách nedochovalo z písničkářské kultury nic kromě písňových textů samotných (k dispozici nejsou například žádné písničkářské obrazy z českého prostředí či jiné památky na písničkáře). Obrázek o si můžeme udělat pouze ze zachovaných pramenů, jako jsou paměti zpěváka a písničkáře Františka Haise (jednoho z mála, u nichž známe jméno). Tam je možné se dočíst o způsobu nabídky, prodeje a dalších podrobnostech týkajících se písničkářského řemesla. Kromě tohoto autora jsou známa jména příležitostných autorů tisků, z nichž jmenujme například Šimona Lomnického z Budče.

Tématy nejstarších písní byly staré a vžité náboženské písně a legendy, jež se těšily velké oblibě (lidé byli v té době zvyklí zpívat, setkávali se se zpěvem velmi často). Dalšími tématy byly především politické, náboženské a společenské události, pak senzační a toulavé zprávy o neštěstích, vraždách, přírodních úkazech, katastrofách.

„*Obsahová náplň drobných aktuálních tisků se rok od roku rozšiřovala. K politickému zpravodajství o významných korunovacích, panovníckých vjezdech a slavnostech přibyla brzo záplava senzačních zpráv o cestách do nového světa, o tureckých válkách, o náboženských bojích, o německé selské válce i o válce šmalkaldské a mnoho jiných. Později se množily ve stále větší míře i zprávy o průtržích mračen, o bouřích, zemětřeseních, kometách, vraždách a popravách, zprávy o zrůdách lidských a zvířecích, pověrečné nebo astrologicky zabarvené výklady neobvyklých přírodních úkazů atd.*“ (J. V. Scheybal, 1990, 16)

Písně je možné rozdělit podle jejich vývoje nebo podle témat, jimž se věnují. Často spolu tyto dvě stránky ale souvisí, protože v určitém období byla v oblibě určitá témata a typy písní. Můžeme se setkat s rozdílnými způsoby dělení: pro zajímavost uvádíme dva z nich,

které berou v úvahu obě hlediska (časové i související tematické). Miloslav Novotný (1940, 256n.) rozděluje vývoj jarmarečních skladeb na tři hlavní části:

- 1) V prvním období mají písně ráz pamfletů a persifláží – tedy se jedná především o písně satirické, bojující proti vrchnosti; druhou látkovou oblastí v této době jsou zprávy o objevených zemích, o válečných událostech a podivných věcech – tyto dva základy se využívají přes turecké války a válku třicetiletou hluboko do 17. století.
- 2) V období druhém – v období protireformačních snah – jsou písně zatlačeny do pozadí a stávají se doménou kazatelů a karatelů, s tím souvisí témata jako zázraky, zločiny a tresty, životy svatých (barokní údobí).
- 3) V období posledním – rokokovém – se vedle satir, novin a zázraků se objevuje píseň milostná, pro mládence a panny.

O 43 let později podává rozdělení kramářských písní Bohuslav Beneš (1983, 10n.), a to na:

- 1) zpravodajsko-historické skladby, neboli zpracování historických látek např. ze středověkých knížek lidového čtení (především 16. a na zač. 17. století)
- 2) světské senzace, legendy a písně o zázracích (od druhé poloviny 17. století, na přelomu stoupá počet nábožných písniček v souvislosti s protireformací)
- 3) společenský zpěv na pomezí mezi zpravodajstvím a zábavou (od počátku 18. století až do 30. a 40. let 19. století)
- 4) sentimentální zbytky (od pol. 19. století až do 1. sv. války; po 2. sv. válce se objevují jen ohlasy nebo využití kramářských postupů)

V obou děleních je vidět zřetelná tendence či postup od původního „pouze zpravodajství“ k přibývání lyriky, od zpravodajsko–společenské funkce k funkci estetické. Neboli – píseň se „*stává účelem sama sobě a vedle původní funkce zpravodajské přibírá i funkce čistě písňové, měníc se posléze v samostatnou ryzí písňovou kulturu...*“ (B. Václavek, R. Smetana, 1949, 15)

Kromě témat písní měnila se i její forma – z rozměrného jednolistového letáku se postupem času stal kapesní formát (vývoj šel přes kvart k osmerce až po šestnáctěrku). Na titulní stránce lákal ke koupi otisk dřevěného štočku z tiskárny, obrázek, jenž se často vůbec nevztahoval k textu písně (ornamentální výzdoba, neutrální krajinka).

Stejně důležitá jako forma písňe byla forma jejího projevu. A zde jsme připluli jedním ramenem řeky k soutoku, neboť to je první styčný bod mezi kramářskou písni a kázáním. Nejprve ale musíme popsat cestu druhého žánru – a to od počátku.

Kázání

Kázání byla běžná součást života raně novověkého člověka, která s sebou nenesla tolik emocí a vyhrocených situací jako píseň vyvolávaná s patřičným patosem na tržišti. Vždyť už i místo, kde se s tímto žánrem lidé setkávali, je o mnoho tišší a klidnější než přeplněný a ukřižovaný jarmark. Lidé už po cestě do kostela (mnohdy až do vedlejší vesnice nebo města) vykonávali duchovní přípravu na kázání a dlouho po něm v sobě nesli jeho dozvuk, byli jím ovlivněni ve svém dalším chování. *„Kázání bylo vedle duchovní písňe (a ovšem literárních útvarů folklórních) pro řadu lidí jediným literárním útvarem, s nímž se ve svém životě setkávali často a pravidelně. Proslovené myšlenky přímo nebo zprostředkovaně ovlivňovaly jejich myšlení a skutky tím více, čím méně byli rozptylováni záplavou jiných informací a zpráv.“* (M. Sládek, 1995, 15) O kazatelství byl velký zájem ze strany posluchačů.

Stejně jako kramářská píseň i kázání procházelo určitým vývojem, a to v průběhu celé svojí historie (která sahá až do 5. - 9. století před naším letopočtem, v Čechách do doby cyrilometodějské), i v průběhu období pobělohorského, které je pro nás stěžejní. Konkrétně máme na mysli kázání především z doby konce 17. století a první poloviny 18. století.

Prvotní forma tzv. homilie (kdy bylo vykládáno celé znění úryvku evangelia po jednotlivých větách) byla postupně opouštěna, jednotliví kazatelé tím získávali větší volnost při interpretaci a výkladu biblického citátu a každý z nich tak mohl dospět ke svému vlastnímu typickému stylu, v němž se zrcadlila mimo jiné snaha o získání posluchačovy pozornosti. Prvotním záměrem kněze bylo pomoci naslouchajícímu lidu ke spasení, a proto se snažil kázáním zaujmout co nejvíce posluchačů v co největší míře.

Kázání, jakožto pomůcka kazatele při snaze pomoci naslouchajícímu lidu porozumět správně zásadám bohu libého života a tím dosáhnout spasení, v sobě obsahují ještě další vnitřní pomůcku – takovou, která pomáhá nějakou myšlenku či ponaučení převést do kódu přístupnějšího prostému lidu. Touto pomůckou jsou tzv. exempla. Ta sloužila kazateli jako můstek mezi teologickou poučkou, ve své prvotní formě leckdy složitou nebo poněkud nestravitelnou, a výsledným výkladem, srozumitelným leckterým uším. Podle Karla Dvořáka (2001, 21) se mohl stát exemplum prakticky kterýkoliv žánr (viz níže), ale musel vy-

hověť základnímu předpokladu: „...posloužit k ilustraci, ke konkretizaci, vůbec k snadnějšímu porozumění nějaké mravní zásadě nebo odtahité teologické poučce.“ (tamtéž)

„Jako exempla byly od raného středověku označovány krátké epické příběhy, které měly na konkrétním příkladu vysvětlit posluchačům nebo čtenářům nějakou obecnou tezi; v 16. – 18. století se některá exempla začínala proměňovat z moralit a naučení v lidová vyprávění, pohádky a pověsti, zároveň však byla ještě běžně užívána nejen v kázáních, ale i jiných žánrech, například v duchovní poezii.“ (M. Sládek, 2000, 23)

Exempla, se kterými se setkáme v kázáních (velmi zřídka i s jejich dozvuky v kramářských písních), jsou většinou spíše ony morality a naučení, ale některé nám částí svého děje mohou připomínat některé pověsti či pohádky, které známe z 19. století, což znamená, že se v tyto pověsti nebo pohádky posléze vyvinuly (s drobnou či větší obměnou děje – kázání i kramářské písně jsou sice žánr umělý, ale pohádky značně dotvořila lidová slovesnost). A nutno říci, že některé syžety byly známy už ve středověku nebo dokonce ještě mnohem dříve, už od doby, kdy lidé začali přemýšlet o tom, co je správné a co špatné: „Vyprávěním o eticky příkladných nebo naopak odpudivých činech apelovalo na čtenáře tu otevřeně, tu zastřeně už písemnictví antické a rovněž staré literatury orientální.“ (K. Dvořák, 2001, 13)

Definice a popisy exemplů jsou velmi různorodé, mimo jiné proto, že ucelená definice exempla nebyla dosud vytvořena, resp. „dodnes postrádá pevnějších obrysů.“ (M. Sládek, 1995, 62) Exemplum mohlo být chápáno i jako samostatný žánr. „Jakožto prvek tématické výstavby tehdejších (středověkých – pozn. autorky) slovesných děl nedá se podle všeho exemplum, třebaže je kompozičně ucelené a mohlo existovat samostatně i mimo jejich kontext, definovat co do svých žánrových příznaků, nýbrž toliko funkčně. Neboť nehledíc k takovým případům, kdy exemplárně fungoval toliko trefný výrok některé něčím pozoruhodné osobnosti, použitelný v každé obdobné situaci, mohlo se exemplum stát prakticky cokoli z výpravných žánrů, tedy: bajka, apolog, biblická parabola, legenda, pohádka, pověst historická i numinosní, hrdinská povídka, humorka (švank), anekdota, ale i zpráva o nějaké skutečné, ověřitelné události a také memorát, tj. vzpomínkové vyprávění ze života.“ (K. Dvořák, 2001, 12)

V exemplech, které v souvislosti s rodiči a dětmi uvádíme v kapitole Exempla, například v exemplech ze zvířecí říše, se často nejedná o příběh, ale „pouze“ o přirovnání, podobenství, alegorie.

Na některých příbězích je vidět, jak rozličným způsobem mohl být ten který příběh vykládán, proto v knihách exemplum, jež byly pořizovány pro potřeby kazatelů, byla exempla opatřována návody, jak je vykládat.

Nejen exempla, ale i další prostředky užívali kazatelé k tomu, aby udrželi pozornost posluchačů po celou dobu kázání (což byla doba podstatně delší než u kázání dnešních): patří mezi ně především různá přirovnání, symboly, paradoxy (protichůdná a nečekaná tvrzení jsoucí v rozporu se zkušenostmi a znalostmi posluchačů), řečnické otázky apod. „*Takové mnohdy komplikované přístupy k látce pochopitelně vyžadovaly nejen, aby měl autor bohatou obrazotvornost, ale aby byl i široce vzdělaný, sčtělý, měl dobře zásobenou farní knihovnu a rychle se orientoval při vyhledávání příkladů a příměrů.*“ (M. Sládek, 1995, 17)

K požadavkům kladeným nejen na kazatele, ale na barokní myslitele obecně, se vyjadřuje Josef Vašica: „*Výmluvnost, tato 'královna myslí', ať již světská či duchovní, byla po léta ve školách soustavně pěstěna a hlavní její snahou bylo povznést se nad všednost, přijít s něčím novým a nečekaným, zaujmout duchaplností a ostrovtipem. Byl to požadavek baroka, jehož zaklinadlem bylo právě 'ingenium, duch, rozum, vtip'.*“ (J. Vašica, 2. vyd. 1995, 215)

V činnosti kazatelů můžeme vidět snahu vynalézt co nejlepší způsob k zaujetí posluchačů, nebo snahu rozšířit katolickou víru („*Hlavní zřetel Tovaryšstva v českých zemích byl obrácen k obnově katolictví školou, kázáním a tiskem.*“ - *tamtéž*, 177), ale nehledě na to byl hlavní úkol kazatele naučit lid žít správným životem podle Písma.

Kazatel si tudíž – zvláště v katolickém pojetí – vysloužil „*místo skutečného zprostředkovatele mezi člověkem, zástupem a Bohem, skutečného vůdce k Bohu, tlumočnicka přikázání a vůle boží, nutného a nezbytného pro náboženský život.*“ (Z. Kalista, 1941, 321) Je velická škoda, že dřívější doba neměla prostředky na zachování kázání jako celku (včetně audiovizuální stránky), do něhož patřila nejen slova věnovaná věřícím (ty si ostatně můžeme přečíst v dochovaných sbírkách kázání – tzv. postilách), ale i celá síla kazatelovy osobnosti a jeho výkladu, jeho výraz, gesta, užívání všech řečnických dovedností.

Zde, u osoby kazatele, jsme se již také ocitli na „soutoku“ obou žánrů, a doufáme, že srovnávání váženého muže s vyvolavačem poutních zpěvů někoho neurazí. V některých ohledech jsou tu ale velice zřetelné shodné rysy.

Rysy shodné

Shodné rysy spatřujeme především v tom, že ani kramář, ani kazatel nebyl pouze člověk jedné profese. Kazatel byl vzdělavcem, filosofem, spisovatelem a řečníkem v jedné osobě a kazatelství „*řečnictvím duchovním*“, jak o něm píše jeden z našich předních odborníků a badatelů o barokní literatuře Zdeněk Kalista (1941, 321). Bez povšimnutí by neměl zůstat ani fakt, že mezi příležitostnými tvůrci písní bývali občas i kněží: „...*mezi prvními skladateli relací a zpráv o různých nenadálých pohromách i zvláštních přírodních úkazech bývali právě kněží.*“ (J. V. Scheybal, 1990, 101)

A kramář? Kromě toho, že píseň často vytvořil, mnohdy byl i tiskařem, ale především tím, kdo se ji snaží prodat; k profesi básníka a prodáváče mu tudíž přibývá ještě úkol dramatika, zpěváka a herce v jedné osobě. Takto to ukazují Bohuslav Beneš a Josef Václav Scheybal: „*Jsmo tedy s písničkářem na trhu. Vybral si vhodné a nápadné místo, rozložil na pult své zboží a začíná zpívat. Poslouchejte ho! Je to aktér v divadle jednoho herce, je to současně zpěvák a prodáváč, šašek a komentátor.*“ (B. Beneš, 1983, 8) „*Jiným výrazným znakem kramářské písně je silný přízvuk dějový a dramatický.*“ (J. V. Scheybal, 1990, 28)

Ale určitá dramatická stránka nebyla pouze doménou písničkářů, jak dokazuje Josef Vašica: „*Dodal bych: posluchač, často oslovovaný, stává se mimoděk spoluhercem, námitkami, jež mu kazatel bere z úst, je vtržen do duchovního dramatu a prožívá s kazatelem celý pohnutý průběh jeho výkladu.*“ (J. Vašica, 2. vyd. 1995, 193) Takto hodnotil kazatelské umění Vašica v roce 1938; o čtyřicet let později čteme u Milana Kopeckého: „*Z některých dialogických vložek vzniká u dnešního čtenáře dojem, jako by řečnický (a v užším smyslu kazatelský) žánr se zde posouval směrem k dramatu, ovšem k dramatu svéráznému, v němž jediný herec - kazatel vzal na sebe hned několik rolí a tím kazatelnu změnil v miniaturní jeviště a kostel ve velké divadlo.*“ (M. Kopecký, 1970, 94)

Důvodem těchto výrazných a posluchačstvo vtahujících projevů sice není snaha prodat svůj výtvor (jak je tomu u písní) – tedy alespoň ne ve smyslu materiálním. Ale copak se kazatel nesnaží svým posluchačům své kázání „prodat“, podat jim jej tak, aby ho přijali a odnesli si z něj co nejvíce?

S tím nemálo souvisí i místo, na němž se toto „předávání“ odehrávalo. Kramářská píseň byla nejčastěji šířena prodejem na tržištích a v krámcích nebo dokonce na ulicích, dvorech a ve vesnicích. Na takovýchto místech (kde se často scházeli lidé) si kramáři stavěli pevné stánky, ale v nich probíhal prodej především o svátcích a výročních slavnostech, takže ve všední dny museli písničkáři přidat ještě podomní prodej. Kromě potulných písničkářů – kramářů – prodávali písně i sami tiskaři, knihkupci, iluminátoři a další.

Popis takového prodeje nalezneme u Scheybala, jenž převypravuje příběh z „Kroniky třicetileté války“ Jakoba Grimmelhausena (neboli z knihy Dobrodružný Simplicius Simplicissimus): „Zvlášť zajímavě tu charakterizuje vztah mezi písničkářem, novinářem, tiskařem a kramářem i neklidnou, zpola zlodějskou, zpola podvodnou minulost světem protřelého dobrodruha, který se chápe kramářské písně jako posledního útočiště ve stáří.(...) Když bylo na tržišti hodně lidí, dal krčmář vynést svému hostu stůl a lavici. Přitom mu doporučil, aby stánek nerozbíjel příliš daleko. Počítal zřejmě s tím, že mnozí z přilákaných zvědavců zakotví nakonec v jeho krčmě. Simplicissimus zatím rozložil všechny kalendáře na stůl, postavil se na lavičku, několikrát hlasitě odkašlal a teprve po chvíli započal se svou novou písní. Mezitím se kolem jeho stánku shromáždilo množství lidí, kteří s otevřenými ústy naslouchali senzační události. Nějakému udivenému kominíkovi přitom zůstala ústa dokořán otevřena. Obratný Simplicissimus využil pohotově a s velkým vychloubáním své nedávné mastičkářské praxe a jedinou šťastnou ranou napravil kominíkovi vymknutou čelist. Tím ovšem neobyčejně vzrostl údiv prostého publika, které nyní nakupovalo nabízené písně o překot. Simplicissimus ve chvílce prodal celý náklad písňových tisků a takřka všechny kalendáře. Už v poledne se vrátil se zbytkem svého zboží do krčmy, kde pak během několika dní sepsal i slíbený astrologický kalendář.“ (J. V. Scheybal, 1990, 25)

Snadno lze na této ukázce spatřit, kterak se písničkář (zde i prodavač kalendářů) snaží své publikum oslovit, upoutat. Od počátku, kdy prodavač čeká, až se sejde co nejvíce lidí, přes dramatickou pauzu v podobě několika odkašlání až po takřka zázračné uzdravení kominíkovy čelisti, je zde viditelná snaha o naprosté získání publika a jeho pozornosti.

Naši pozornost v této ukázce by ale měl upoutat kromě chování prodavače i „prvek lavice“, jehož důležitost a charakteristická úloha při písničkářském řemesle je často zmiňována (ještě více v souvislosti s kramářskou písní německou, kde se kramářská píseň nazývala Bänkelgesang; Bankel znamená lavice, tedy doslova „zpěv na lavici“). Kramář si sehnal lavici, aby byl viděn ze všech stran a všemi lidmi, neboť jich bylo mnoho, čili si tím získal jisté výsadní (nebo spíš vysoké) postavení. Nedá se zde najít podobnost mezi tímto

autorem písně a mezi autorem kázání, jenž, mluvící z výšky kazatelny, to nečiní proto, aby si připadal povýšeně, ale z čiré nutnosti vyplývající z počtu lidí, kteří jeho slova a jejich význam chtějí přijmout za vlastní?

Zdůrazníme na tomto místě především fakt, že na rozdíl od dalších literárních žánrů období pobělohorského je kázání i kramářská píseň žánr mluvený a zároveň i slyšený. S tím souvisí i další společný bod - důležitost formy jejich podání; zde máme na mysli ústní projev kazatelův/písničkářův v užším slova smyslu. Záviselo pouze na nich, do jaké míry a jak umně budou využívat prostředky patřící k řečnictví jako písmo ke spisovateli – tzv. prostředky prozodické – intonaci, změnu hlasitosti, pauzy v řeči a další.

Co se týče témat, kterými se oba žánry zabývaly, lze najít témata shodná i velmi rozdílná. Píseň byla oblíbená pro témata aktuální, momentálně „žhavá“, což se nedá říci o kázáních. Ale mezi jedněmi i druhými nalezneme témata nadčasová, jež překonala věky a i v dnešní době by nám měla co nabídnout. Mezi ně patří i problematika, jež se stala námětem pro tuto práci – vychovávání dětí, role rodičů a jejich nejčastější chyby při této činnosti. „*Živými problémy, které zaměstnávaly písničkáře už v 16. století, byl také poměr čeládky k panstvu, bezuzdné veselice sedláků o výročních slavnostech a na přástkách, módní výstřelky, útoky na kněžstvo, nářky na nezdárné děti apod.,*“ zmiňuje Scheybal (J. V. Scheybal, 1990, 44) a dodává, že po třicetileté válce jsou písně poznamenány protireformačním duchem a církevními tendencemi; proto se v této době rozvíjí především píseň náboženská a setkáváme se s písněmi o „*bezbožných a marnotratných synech.*“ (tamtéž, 47)

S problémy rodičů a dětí si lámali hlavu nejen sami tvůrci těchto písní, ale i instituce jako škola a samozřejmě církev. Důkazem toho je, že v nedělních pobělohorských kázáních je jim vyhrazeno poměrně dost místa. „*Značná část barokních kázání se zabývá problémy a tématy, jaké jsou v mnohém blízké i dnešnímu člověku, problémy pýchy, lakomství, nestřídmosti, lidské slabosti a síly, výchovy dětí.*“ (M. Sládek, 1995, 18)

Jistá podobnost mezi kramářskou písní a kázáním by se dala najít ve vývoji obou. Chtěli bychom se v této souvislosti pozastavit především u toho faktu, že kramářská píseň přestala být postupem času pouze informačním materiálem a začala v ní převládat estetická funkce – stala se písní pro píseň samu (máme na mysli vývoj písně bez období jejího úpadku v druhé polovině 19. století).

A o vývoji kázání se můžeme dočíst: „...přece však alespoň povšechně mohli bychom charakterisovati vývoj tohoto odvětví našeho písemnictví pobělohorského: vývoj ten se vyznačuje – tak jako konečně i třeba vývoj duchovní písně naší a vůbec duchovní lyriky v této periodě, nebo vývoj jiných oborů krásné literatury, jimiž jsme prošli svrchu – pozvolným, přece jen však zřetelným ústupem vlastního citění náboženského, které někdy od let devadesátých XVII. věku ztrácí na své intenzitě a slábne. (...) Není pochyby, že v takovém kázání z doby M. Bartyse, J. Libertina, M. Pelišoty aj. uplatňuje se – v srovnání s kázáními vlastního baroka pobělohorského – vždy více živel estetický na úkor živlu náboženského: jeho bohatství obrazové rozvíjí se do značné míry samoučelně, obraz pro obraz, krása pro krásu, a spíše než svým obsahem zaujímá tento ornament svou lineární ušlechtilostí a koloristickými efekty.“ (Z. Kalista, 1941, 322)

V obou případech lze tedy spatřit rostoucí význam estetické funkce – dalo by se říci - na úkor funkce původní, u kramářské písně zpravodajské a u kázání náboženské, což poukazuje na zvýšení jejich hodnoty literární.

U rozdílných znaků kramářské písně a kázání se nebudeme zastavovat dlouho, neboť pro tuto práci je stěžejní onen „soutok“ těchto dvou útvarů v tematice rodičů a dětí, tedy již zmíněný rys společný (v jehož jednotlivostech a pojetích se také tyto dva žánry pochopitelně liší, ale o tom později); zmínit rozdíly vyplývající z jejich základních charakteristik je ale přesto na místě.

Rysy rozdílné

Samozřejmě jsou rozdíly ve formě (píseň je veršovaná, kratší, tištěná na malé formáty, kázání je v próze, rozsáhlejší, tištěné a vydávané ve sbírkách – postilách) i v tématech (témata kramářských písní jsou často světská, u kázání vyplývá z jejich základní podstaty, že nikoliv).

Velmi zásadně se útvary liší délkou svého vzniku – kramářská píseň je složena a napsána leckdy za noc, za večer – musí přece často vystihnout či popsat události, které by už nebyly aktuální, kdyby si tvůrce jejich popisu vyhradil na své dílo třeba celý měsíc. Naproti tomu kázání byla výsledkem dlouhodobého procesu v autorově mysli i na papíře; rodila se někdy i několik let.

Za podstatný rozdíl považujeme způsob přijetí obou žánrů u lidu tehdejšího i pozdějšího (a to především u literární obce). O problematice názorů na kázání se nevyskytuje zmínka

u předních literárních badatelů v této oblasti (zde máme na mysli pouze kázání, nemluvíme zde o problematice literatury pobělohorské jako takové!), o důležitosti, přínosech a hodnotě kázání jakožto žánru snad pochybnosti nevznikly.

Jinak je tomu s kramářskou písní. Od počátku 19. století, kdy se badatelé a sběratelé začali ve velké míře věnovat folkloru, objevili mezi obecně známými skladbami také ty, jež se od nich lišily náměty, aktuálností a rozsahem; v té době považovali kramářskou píseň spíše za ošklivější sestru té lidové. A protože hodnocení kramářské písně často vycházelo z porovnání právě s lidovou písní, z tohoto boje kramářská píseň odcházela jako poražený. V tomto porovnávání je možná důvod, proč se kramářské písní vyčítá spousta věcí jako následující: „*Toto veršované a zpívané zpravodajství postrádá jakoukoliv hlubší poezii. Jeho sentimentálně vzdychavý pobožnůstkářský tón nemůže nahradit hlubokou citovou náplň, skvostný lyrismus písně lidové,*“ píše Scheybal, citující nejčastější názor proti kramářské písní a dodává: „*Kramářská píseň je především novinou, je sdělením.*“ (J. V. Scheybal, 1990, 28)

Je špatné hledět na ni jako na příbuznou písně lidové, protože kramářská píseň se jí být nesnaží. A ty často vytýkané vlastnosti souvisí s její funkcí a způsobem vzniku – byla vytvořena rychle (ač třeba ne zcela dokonale), především proto, aby informovala. Na rozdíl od lidové písně se nemohla častým používáním tolik obrousit, uhladit, jak píší ti, kteří se díky svému bádání a publikacím zasloužili o lepší náhled na ni: „*Zatímco krátká, stručná lidová píseň je ústním podáním nepřetržitě pilována a tříbena, až se posléze stává opravdovým výtvořem kolektiva, je kramářská píseň odsouzena ustrnouti v tom rudimentárním a zhusta primitivním znění, v němž ji fixoval tisk.*“ (B. Václavek, R. Smetana, 1949, 18)

O jednadvacet let později dochází ke stejnému závěru také Bohuslav Beneš: „*Kolektivní pasivní poslech publika nevedl však k vytvoření aktivní tradice jako v lidové slovesnosti. Kramářská píseň, fixovaná svou tištěnou formou, se nedala dost dobře ovlivnit procesem kolektivního spoluvytváření.*“ (B. Beneš, 1970, 23)

Postupem času se rozšiřovalo bádání o kramářské písní, jež pomohlo vnést do této problematiky mnohem více světla a snad přispět k její „obraně“, dá-li se to tak říct. A tak snad teď mohou s kázáním stát vedle sebe, aniž by někdo získal pocit jejich nerovnocennosti.

Ideální vztah rodičů a dětí

V obou sledovaných žánrech se jistým způsobem odráží určitý ideál rodinného společenství. Kázání jakožto žánr, který vychází z Bible a výkladu jednotlivých evangelií, se pohybuje v rámci absolutního ideálu, a popisují tudíž vztahy tak, „jak by měly vypadat“, ale i v nich se setkáváme s negativními příklady. Písňe naopak ve své snaze o co největší upoutání posluchače řeší určité krajní případy a selhání, popisují spíše „jak by vztahy vypadat neměly“. Jak nám tedy tyto žánry představují ideální rodinu?

Mezi jednotlivými členy rodiny je přísně dodržována již zmíněná hierarchie. Na výši tohoto pomyslného žebříčku stojí muž, hospodář, který má na starosti chod celé domácnosti. Rodina, o níž píší kazatelé a vyprávějí písňe doby pobělohorské, je až na výjimky úplná (pokud se vrátíme o pár stránek zpět, k první kapitole, vidíme, že k realitě to má daleko, protože ve skutečnosti bylo úmrtí jednoho z rodičů poměrně časté); pokud tomu tak není, má to vždy svůj účel (například v rodině bez otce přebírá vedoucí roli matka a podle toho se také celý příběh vyvíjí). Na dalším postu v hierarchii se ocitá žena, dále děti a čeládka, která je rovněž chápána jako součást rodinného společenství a stojí jen nepatrně níže než děti.

Postavení ženy je poněkud problematické a zaslouží si celou zvláštní kapitolu, proto se o něm nebudeme zatím rozepisovat a vrátíme se k této otázce až v kapitole Otec – syn vs. matka – dcera; jen na okraj zmíníme, že i přes veškeré zmínky o patriarchátu a nejvyšším postu muže v hierarchii nebyla žena chápána jako méněcenné stvoření, jak by se mohlo zdát na první pohled.

Mezi manželi by měla za všech okolností panovat láska, věrnost, oddanost, a stejně tak i mezi rodiči a dětmi a mezi dětmi navzájem. „*Ačkoliv vedle prikázání božího povinni jsme ke všem lásku míti, však nicméně že bychme více těch povinni byli milovati, kteříž naši příbuzní a krevní jsou, netoliko přirození samé, ale také Písma svatá, ano samá věčná pravda, Kristus Ježíš nám to ukazuje....*“ píše Jan Kleklar. „*Neboť i sama choť praví v písniach: Zřídil neb spořádal ve mne lásku, abych totižto milovala dříve a více těch, s kterými jsem spojená více. Jakož tedy více lásky dlužní jsme těm, s kterými sme spřízněni krevně...*“ (J. Kleklar, 1701, 81)

Láska rodičů k dětem je ale věc poněkud ošidná; je totiž potřeba umět s ní zacházet. Rodiče by měli milovat své děti a pokud tak nečiní, je to hřích; stejná chyba ale nastane, když je lásky přespříliš. Tento názor můžeme vyčíst prakticky ze všech kázání. Přesněji

vyjádřeno – problém není v míře lásky, ale spíše ve způsobu, jakým rodiče dětem lásku dokazují. Hlavní starost rodičů by měla být, aby přivedli děti na správnou cestu, na tu, která vede ke spasení. To je základní jednoduchá poučka, a přesto jako by na ni rodiče zapomínali a svým jednáním naopak dětem spasení zabraňovali (i když své chování omlouvají slovy rodičovská láska).

Proto někteří kazatelé k popisu takovéto lásky používají označení „opičí láska“ (toto označení vychází z faktu, že opice tak silně tiskne svá mláďata k sobě, až je udusí) nebo docházejí až k tvrzením jako „*matky žerou své děti*“ apod. (B. H. J. Bilovský, 1721, 63). Bilovský pomocí této hyperboly chce ukázat toto: tím, že matky své dcery vyšňoří do kostela nebo dokonce do hospody („*Ó, kuplířky, a ne matky, co děláte? Když dcery vaše v hospodách, jak řezníci telata a kozy v krámě na prodej vykládáte?*“ – B. H. J. Bilovský, 1724, 526) nebo tím, že otcové dají svým dětem spoustu peněz, přičemž si sami musí tzv. odtrhovat od huby, tím sice možná projeví svoji lásku, ale ke spasení dětem nepomůžou (Štejer takové otce dokonce nazývá „mordýři“ a podobně i Bilovský píše, že „otcové své děti mordují“). Takovéto jednání, omlouvané rodičovskou láskou, dětem nepomůže, ale ublíží, a nejen to – plynou z něj ještě další důsledky, a to pro rodiče samotné. Když budou veškerou sílu věnovat dětem, nezbude jim žádná na konání dobrých skutků, jejich mysl bude při zemi a nebude moci se pozdvihnout k Bohu. „*Lep jest milování dítek, na kterémžto vážnou a zaplétávají se rodičové tak, že křídly svatých myšlení nelze jim nahoru k nebi se vznášeti a po plicích nebeského Jeruzaléma lítati, ale po zemi toliko se vláčejí a kolotají.*“ (J. Kleklar, 1701, 629)

O tom, jak by se mělo s rodičovskou láskou zacházet, podává vystihující podobenství kazatel Michal Pellizotti: zmiňuje příklad egyptských pohanů jakožto jistý návod, jak vládnout lidu – pomocí hole, která má seshora hlavu čápa, zezdola hlavu mořského koně Hippotama; přičemž čáp symbolizuje dobrotu, Hippotamus přísnost. Stejně tak by měli rodiče „vládnout“ nad dětmi a spojit oba principy – dobrotu s přísností. Neboli – rodiče by měli své děti milovat, ale zároveň vychovávat. „*Skrz hlavu čápa rozuměli dobrotu, neb čáp mladý k svým starým jest náchylný, jim slouží, jich šetří a dochová až do smrti. Skrze mořského koně rozumí se přísnost, neb kůň ten hrozný jest. Co tedy pohané ejipští minili skrze tu hůl, nežli kterak rodičové, hospodářové a kterékoli vrchnosti svou přísnost mají míti spojenou s dobrotou a dobrotu s přísností...*“ (M. Pellizotti, 1741, 544n.)

Tento názor byl mezi kazateli velmi rozšířen a přijímán: podobně i Bilovský píše: „*Amore & Timore, láskou a bázní jest nejlepší řízení.*“ (B. H. J. Bilovský, 1721, 70)

Lásku by tedy měli rodiče projevovat správnou výchovou, a to především výchovou k dodržování božích zákonů, k úctě k Bohu a životu podle Písma. To je cesta ke spasení. Protože Bůh má přednost přede vším, dokonce i před vlastní rodinou. Nad vlastním otcem stojí Otec nebeský. „*Dí Kristus: Kdo miluje otce neb matku více nežli mne, není mne hoden, a kdož miluje syna neb dceru nade mne, není mne hoden.*“ (M. V. Stejer, 1695, 649) Mnohé příklady v kázáních svědčí o tom, že by nás nic nemělo přimět k tomu, abychom Boha opustili.

S Bohem vše začíná i končí. Bůh je prapříčina všeho dobrého chování i důvod, proč se odvrátit od chování špatného. Tím, že rodiče naučí své děti žít ve strachu z Boha, dají základ výchově veškeré, protože pak už děti nikdy nebudou nerozhodné v tom, co je dobré. Je to to, k čemu přikázal Bůh. Když rodiče vychovávají své děti v boží bázni, docílí i úcty pro sebe samé. Neboť: „*Kdo se bojí Pána Boha, ctíti bude rodiče své a jim jako pánům (těm, kteří jej zrodili) v skutku, v řeči i ve vši trpělivosti sloužiti bude,*“ cituje Písmo M. V. Stejer. (1695, 64) A platí to i obráceně: „*Když syn Boha se nebojí, ani nemiluje, ať otec neočekává, že jemu bude vděčný: nebo kdo nedbá na Boha, který je otec všech, méně bude dbáti na svého otce zemského nebo tělesného.*“ (M. Pellizotti, 1741, 157)

Dítě je boží dar a jako s takovým by s ním mělo být zacházeno. Vážít si tohoto daru a dát svému dítěti tu nejlepší výchovu by mělo patřit mezi ctnosti každého rodiče, neboť: „*Není štěstí dětí míti, ale dobré míti, praví svatý Augustin.*“ (D. Nitsch, 1709, I. díl, 122) Nejen jako projev díků za tento boží dar, ale i jako povinnost by rodiče měli chápat dobrou výchovu, měli by se snažit vychovat dítě k obrazu božímu a tím je nevydat ďáblu vsanc. „*Bůh dal tobě syna svého a ty zaslужně máš dáti jemu syna svého, jeho vždycky v dobrém vychovaje: ale běda! Bůh tobě dal syny a ty si je ďáblu dal, když si je v hříších vychoval...*“ (M. Pellizotti, 1741, 158)

Tato výchova by měla probíhat od nejútlejšího věku. Mnohokrát se v kázáních objevuje rada, že co se člověk jako malý naučí (ať už v dobrém nebo ve špatném smyslu), to v něm zůstane až do stáří. Nejčastěji je tato poučka vyjadřována různými obměnami úsloví „Čím hrneček navře, tím také zapáchá.“ Časté exemplum, které tuto myšlenku zobrazuje, je příklad dvou psů, z nichž jeden byl odmala pes lovecký, druhý pes vychovávaný v domácím prostředí; když před ně přinesli mísu s krmením a zároveň vypustili divokého zajíce, lovecký pes se okamžitě pustil za zajícem a mísu nechal bez povšimnutí (toto exemplum nacházíme například u Bilovského a u Štejera).

Způsob, jak by měla výchova od nejmladšího věku vypadat, líčí Daniel Nitsch: „*První starost a péče rodičů všech byti má, aby, když jim pán Bůh dítky dáti ráčil, oni je dobrým chováním ode všeho zlého a náchylností dívokých odvrátili. (...) Druhá starost byti má, aby ihned s mlékem mateřským jako bázeň sáli boží lásku a vážnost, ctnosti a všeliké poctivosti, třetí starost, aby ihned, jak jim rozum jen trošku zasvítl, v ctnostných mravích, v modlení a pobožnosti se cvičili, a zhrozivše se všeho, což hřích jest, a nestydatost, a cokoliv s nimi zapáchá, jako toho nejjedovatějšího hada se báli a před ním utíkali.*“ (D. Nitsch, 1709, 1. díl, 122) Zde u Nitsche, ale i například u Matěje Václava Štejera a Damascena Marka se často setkáváme s kladením důrazu na výchovu a učení dětí od malička: „*Mudřec radu dává: Máš-li syny, uč je a shejbej je od dětinství jejich.*“ (M. V. Štejer, 1695, 61) „*Kdo chce dobré dítky míti, má je hned z mládí cvičiti.*“ (D. Marek, 1728, 91) Můžeme tedy říci, že kazatelé byli nejen sečtělí a vzdělání, ale pokud je též označíme za pedagogy, nebudeme daleko od pravdy. Potvrzuje to například časté apelování na výchovu dětí od nejmladšího věku, vyzdvihování dobrých příkladů apod. (tento přístup je výrazný například u Štejera a Pellizottiho).

Příklady pro správné žití v rodině se dají nalézt v životě Svaté rodiny. Jako pravzor slouží pochopitelně život Krista od jeho nejranějšího věku. „*První naučení jest, že Kristus Pán, jsa ještě pacholík, počal hned dobře činiti, a tím naučení a utěšený příklad ráčil dáti, kterak křesťanské dítky hned v dětinství dobrým skutkům přivykati, a těm se od rodičů svých aneb od jiných příkladných lidí učiti mají.*“ (M. V. Štejer, 1695, 61) Předobraz Krista a jeho rodiny kazatel využívá všestranně: rodičům zdůrazňuje dobrý osobní příklad, dětem úctu k rodičům: „*Dítky rodičům svým v slově a v skutku mají být poslušni a poddáni. Poněvadž Pán Kristus rodičům svým ráčil poslušen být a jich poslouchati.*“ (tamtéž, 63) Také M. Pellizotti a další zmiňují příklad Krista, který byl poslán na zem, aby vyplnil vůli svého otce a učinil tak.

Stejným způsobem, jakým byl Ježíš poslušný svému otci, měl by být každý syn poslušný tomu svému. Ale stejně jako Ježíš měl před sebou příklad svého dokonalého otce („*Hle, tento syn Josefa a Marie, jak v obličeji, tak v ctnostech, v pobožnosti i v milosrdenství svým rodičům podobný jest, jak by jim z oka vypadl.*“ - M. Pellizotti, 1741, 156), měl by každý otec jít příkladem svému synovi. Štejer ve své Postile katolické také podává přesný návod, jak nejlépe docílit dobré výchovy dětí - mezi rady rodičům patří jít dětem dobrým příkladem, „*který o mnoho platnější jest slova*“ (a dále potom často se za děti modlit, často je

žehnat svatým Křížem, učit je správně se modlit, říkat jim často o pekelných mukách. (M. V. Štejer, 1695, 458)

S příkladným chováním souvisí i často zmiňovaná myšlenka, že syn je vlastně obrazem svého otce, a to jak dobrém, tak ve špatném smyslu. Pellizotti dokonce této problematice věnuje dvě celá kázání, v prvním zdůrazňuje dobrý příklad otce, který se v chování syna v dobrém projeví, v následujícím kázání hovoří o zlém příkladu s tímtež důsledkem. „*Dítě, jest-li v kázni, bývá v bázni a jsou-li rodičové v bázni boží, budou i děti jejich, že se o nich může říci: Qualis Pater, talis Filius, qualis Mater, talis Filia. Jaký otec, takový syn, jaká matka, taková dcera.*“ (M. Pellizotti, 1741, 155)

Aby synové a dcery takoví ale skutečně byli, musí si je rodiče k obrazu svému a k životu v boží bázni vychovat. Při čemž by se neměli rodiče bránit ničemu, co jim pomůže tohoto účelu dosáhnout, ba ani trestů. „*Kdož lituje metly, nenávidí syna svého, ale kdož miluje ho, ustavičně učí ho.*“ (D. Marek, 1728, 97) Takto kazatel Damascen Marek popisuje názor, že tresty mohou být (a jsou) dětem k dobru. Tento názor můžeme nalézt i u jiných kazatelů: „*Metla kosti nepoláme, ano jak otcovská, tak mateřská metla vyhání děti z pekla.*“ (B. H. J. Bilovský, 1721, 70) A to si i děti později uvědomí, ačkoliv tresty zprvu nelibě nesou (tresty a jejich příčinami se podrobně zabýváme v kapitole Vina a trest).

Co se ale očekává od dětí a jaké je jejich příkladné chování? Návod k tomu samozřejmě dává už Desatero Starého zákona a jeho čtvrté přikázání „*Cti otce svého a matku svou, abys dlouho živ byl na zemi,*“ které bývá v kázáních citováno. Tato úcta k rodičům by měla být pro děti stěžejní a dokonce má větší váhu než láska k rodičům coby projev přirozeného pudu: „*A netoliko z přirozeného milování měly by to činiti, pro samou chválu lidskou, pro svůj požitek, aby se chtěly tím rodičům svým zachovati, ale předně a obzvláště, že Pán Bůh o tom přikázal...,*“ zmiňuje kazatel čtvrté přikázání a dále doplňuje podrobnosti jeho užívání. (M. V. Štejer, 1695, 64)

Tedy: rodiče by měli své děti milovat a prokazovat lásku dobrou výchovou a děti by na oplátku měli milovat a ctít své rodiče.

Kromě výše zmíněných ideálních vlastností každého z členů rodiny je také důležitá vlastnost rodiny jako celku, že tento celek skutečně vytváří – že drží při sobě. Samozřejmě se jedná o celou velkou rodinu, která nezahrnuje pouze otce, matku a děti, ale i bratry a sestry, jejich děti, případně prarodiče, zkrátka všechny, kdo do této rodiny patří.

Zajímavé z tohoto hlediska je například zkoumání vztahů mezi sourozenci – málokdy je o nich zmínka, ať už v písních nebo v kázáních, ale pokud se tak stane, většinou v nikterak pozitivním slova smyslu. Jako příklad budiž uvedena „Píseň příkladná o jednom lakomém muži, který nad svou sestrou slitovati se nechtěl a jí hladem zmořené děti jísti poroučel“ (1775–1820), jiné dvě písně vyprávějí o odmítnutí pomoci svým sourozencům. Jedna z častých příčin rozbušení závnsti (potažmo nenávisti) mezi sourozenci je bezpochyby dědictví. Obzvlášt', když se rodiče rozhodnou proti zvyklostem neodkázat svůj statek nejstaršímu synovi. „Píseň o nevďěčných dvanacti dítek“ (1775-1820) a „Příkladná píseň o čtyřech bezbožných dětech“ (1775-1820) o takovém případě vyprávějí: nejmladší syn přemluví rodiče, ať mu přenechají statek a slibuje jim vzornou péči. V obou písních se ale syn o ně přestane po krátké době starat, rodiče pak chodí za zbylými dětmi jako žebráci: reakce ostatních sourozenců je taková, že své rodiče pošlou za tím, komu oni vše dali a odmítnou za ně přijmout zodpovědnost (jako by péče o rodiče a úcta k nim byla podmíněna výškou dědictví). Ideální vztah by měl ale vypadat jako další vztahy v rodině – a nejen v rodině, ale vůbec v celém hospodářství, potažmo v celé vsi nebo jiném širším společenství: měl by to být vztah láskyplný, založený na vzájemné pomoci.

V příbězích o rodičích a dětech hraje jejich obec nebo vesnice povětšinou malou roli, ale často tvoří jakési pozadí tohoto příběhu nebo se stává němým svědkem tragédie, která vznikla z porušení správných vztahů. Pro rodinu z toho vyplývá požadavek být zadobře i s celou vesnicí. V určitých případech by totiž zase naopak vesnice nebo jiné širší společenství lidí mělo být to, které pomůže vyřešit problém zásadního rázu, jako je smrt otce - živatele rodiny - a podobně. Každý člověk by měl být ochotný pomoci potřebným a trpícím, například mít soucit se sirotky a s chudými a postarat se o ně, ale především rodina, protože ostatní členové širšího společenství neměli právní povinnost, pouze morální, postarat se o slabší. V písních i v kázáních jsme často svědky toho, že je zapotřebí se postarat o staré, nemocné a chudé, a proto autoři apelují na lepší stránku především členů rodiny: „Nesužte sirých vdov ani sirotky, raděj je obživte, přijdete k radosti.“ (Píseň jistá a pravdivá, 1775-1820)

Tato sociální problematika souvisí ještě s jednou otázkou. Muž by se mohl ocitnout před těžkým dilematem, zda je důležitější rodina prvotní (rodiče) nebo rodina nově vytvořená (manželka a děti). Komu by byl povinen dát přednost, pokud by řešil nějaký rozpor mezi nimi? Zdá se to jako téměř neřešitelný problém, protože k oběma rodinám měl zá-

vazky, ale napoví nám dvě skutečnosti: Za prvé je to zmíněné čtvrté přikázání - na prvním místě není manželka a děti, ale rodiče jakožto ti, jimž je člověk do smrti povinován.

Nemělo by tudíž být překvapující poselství Bohumíra Hynka Josefa Bilovského ani Jana Kleklara: „*Napřed má Bůh milován býti, po Bohu rodičové, potom manželka a děti, posledně domácí a čeládka.*“ (B. H. J. Bilovský, 1721, 97). „*Po Bohu první čest rodičům patří.*“ (tamtéž, 77) „*Miluj po Bohu otce, miluj matku, miluj syny.*“ (J. Kleklar, 1701, 81) To znamená, že v hierarchii stojí rodiče výš než vlastní, nově vytvořená rodina: „*...prvním dlužníkem a velmi dávným jest člověk rodičům svým, potom teprva manželce zavázaný,*“ píše B. H. J. Bilovský. (1721, 97)

A druhý důvod, proč měli rodiče přednost před manželkou (a dětmi) a proč byl kladen takový akcent na péči o rodiče, můžeme spatřovat v sociálním systému doby s již zmiňovaným faktem, že společnost měla pouze morální povinnost postarat se o chudé a nemocné. Kdyby tedy děti nedostály své povinnosti, nikdo další už by se o ně nemusel postarat. Proto bylo nutné vést děti k péči o své rodiče. „*Jest pravda, jest, co Bůh poručil: Relinquet homo patrem suum, opustit' člověk otce svého a buď se přidržeti manželky své, však neopustí tak otce, by jej nebo matku hladem umořil...*“ (tamtéž)

Zajímavý příklad u Bilovského ukazuje, že priorita rodičů může dokonce ovlivnit samotného Boha: „*První pravím rodičové, kterým sám Bůh někdy ustupuje, co následující casus nebo příhoda vyjadřuje. Vstoupí ku příkladu syn do řádu duchovního, v tom se Bohu přísahou zaváže, k potěšení vrchních, k ozdobě své řehole se chová a příkladně živ jest. Padne zatím nebohý otec jeho skrze oheň, buď to skrze vojnu do takové chudoby, že se vyživiti nemůže. Píše synu duchovnímu, žádá o pomoc. Co syn v té případnosti? Nemůže-li jináče otci přispěti, musí a bez hříchu může z řeholy vyjít, Bohu učiněnou přísahu proměnit a v jiným stavu rodičům chudým pomáhati. Jestliže tehdy sám Bůh rodičům ustupuje a sebe opustiti, tak říká pro rodiče dovoluje, mnohým více ženě anebo muži představení mají být rodičové.*“ (tamtéž, 98)

To, že Bůh rodičům ustupuje, není samozřejmě myšleno doslova; autor tím chtěl vyjádřit, že uctivý vztah k rodičům je pod boží ochranou a případy, jako je tento, můžou Boha přimět projevit své milosrdenství.

Porušení ideálního vztahu

Kramářské písně popisují vzniknuvší problém ve vztahu mezi rodiči a dětmi poněkud prvoplánově – porušení těchto vztahů obvykle přichází ihned po úvodu písně, resp. mnohdy už v názvu, a vyústí v tragický děj, který z tohoto porušení pramení. Kázání jdou k problému více zeširoka a také více do hloubky, dostávají se „za“ tento problém – tážou se po příčině a dopodrobna se jí zabývají. Tyto příčiny by se daly rozdělit do tří skupin, podle svého původu.

Hříchy způsobené dětmi

Při zkoumání kramářských písní to zdánlivě vypadá, že vinu na problematických vztazích nesou především děti. Už názvy těchto písní o tom vypovídají, na příklad uveďme tyto:

„Příkladná píseň o čtyřech bezbožných dětech“ (1775 – 1820)

„Píseň příkladná o jednom pyšném synu, který v starosti otce svého proklínal“ (1780 – 1800)

„Píseň pravdivá dvou bohaprázdných synech“ (po 1733)

„Příkladná píseň o nevděčných dvanacti dítek“ (1775 – 1820)

„Příkladná píseň všem nezvedeným dětem na světlo vydaná“ (1775 – 1820)

Nejčastější scénář, popisovaný v písních, spočívá v nesprávném přístupu ze strany dětí ke svým milujícím rodičům. Často zde hraje roli majetek, který se tyto děti snaží získat za každou cenu, i za cenu života svých nejbližších. To se netýká jen písní - i v kázáních se objevuje příběh nevděčného syna nebo nevděčných dětí, které nejsou spokojeny s materiálním odkazem rodičů: jako by hloubku citů měřili výškou dědictví.

Často zmiňovaný hřích v kázáních i v písních je neúcta k rodičům po smrti (děti neprojevují žádnou snahu pomoci svým rodičům v očistci – viz níže, str. 38). Náchodský uvádí příklad dvou synů, jichž se otec zeptal, co pro něj budou činit po smrti – jeden říkal, že nechá sloužit mnohé mše a bude dávat mnohé almužny, ale druhý po pravdě odpověděl, že neudělají nic, že budou bažit po dědictví. Odráží to bohužel nejspíš poměrně častý případ neúcty ke smrti vlastních rodičů a nepřekonatelné touze po jejich majetku. Tato tematika se objevuje u Bilovského, Náchodského, Pellizottiho. „*A co se stává po smrti otce? Nejenom*

starší bratr a sestra, co nejvíc může, k sobě táhne, ale častokráte s tímto přítelem, samým rychtářem a purkmistrem, zase s jistým officírem šaty po otci pozůstalé a poslední oděv rozdělují. Slovem tak potutelně a chytře s poručenstvím a kšaftem otce svého mnozí hrají, až o poslední košili bratra neb sestru svou mladší skrze veliké lakomství připravují. O křesťanští židé, o roucho Kristovo hrajete, Krista obnažujete, když přátelům vašim ubližujete, slovem kradete!“ (B. H. J. Bilovský, 1724, 62) I Pellizotti píše: „... a také se stává, že rodičové brzy zemřou a děti po nich nedlouho zstanou, a mají-li nějaké dědictví po svých rodičích, marnotratně to prohejřejí, že brzy z nich jsou žebráci.“ (M. Pellizotti, 1741, 546)

Příběhy v písních, kde se děti proviní proti svým rodičům, končí většinou tragicky; poučení na konci písně je směřováno především k dětem, které (dle celkového vyznění) tuto tragédii zavinily, a až na výjimky se týká toho, jak by se měly k rodičům chovat: „*Ach pro Boha, děti milý, nebuďte tak zatvrzelý, rodiče své obživujte, v starém věku je milujte. Pán Bůh vám dá požehnání, když vy své rodiče starý v uctivosti mít budete, v krátkém čase to poznáte.*“ (Píseň pravdivá dvouh bohaprázdných synech, po 1733) „*Všecky synové, dcery, sobě příklad vemte, vaše rodiče starý v uctivosti mějte, Pán Bůh vám požehná a zlé umřít nedá, v nebeském království věčnou korunu dá.*“ (Příkladná píseň o čtyřech bezbožných dětech, 1775–1820) „*Protož, děti milí! Můžem si považít, kdo rodičův nectí, toho chce Bůh pomstít.*“ (Příkladná píseň o nevďěčných dvanacti dítek, 1775–1820) V kramářských písních je tedy zdůrazňováno čtvrté přikázání z Desatera Starého zákona. Děti, tak jak jsou líčeny v kramářských písních, toto přikázání nectí – proto jsou „bezbožné“ či „bohaprázdné“.

Vzniká tento problém ale skutečně u dětí? To, co se v kramářských písních objevuje jen velice mizivě (na začátku jedné jediné písně z celkové dvacítky zkoumaných je zmíněno, že děti – strůjci tragického děje, nebyly vychované), dostává pevnějších obrysů v kázáních, protože kázání – jak již bylo řečeno – nevidí tento problém tak jednoduše, neinterpretují ho pouze tak, že děti porušily boží přikázání a za to následuje trest. Výše napsaná věta, že kázání jdou „za“ problém, znamená toliko, že jim nestačí zkonstatovat: děti jsou bezbožné a neposlušné, ale ptají se, proč tomu tak je. Kázání se zabývají více rodiči než dětmi, málokdy je zmíněno hřešení dětí, aniž by o něco dále nebyl specifikován důvod tohoto hřešení, jímž je v drtivé většině případů špatná nebo žádná výchova. Jinými slovy, že k porušení ideálu dochází též (a v prvé řadě) rodiči.

Hříchy způsobené rodiči

Díla některých kazatelů působí velmi nadčasově, především pro své příklady a výstižný popis jednání rodičů a motivů tohoto jednání. Nutno zkonstatovat, že při čtení autorů, jako je například Štejer nebo Bilovský, má čtenář pocit (když pomine jazykové a některé jiné rozdíly plynoucí z časové vzdálenosti), že čte autora doby dnešní, popisujícího problémy současnosti.

Popisy některých fenoménů by šly totiž bezesporu aplikovat na dnešní dobu. Například fenomén rodičovské lásky, již kazatelé označují trefným názvem „láska opičí“. Příklad vycházející z reality zvířecího chování se snaží vystihnout fakt, že někteří rodiče děti svojí láskou zadusí (jako opičáci). Skutečnost, že kazatelé jdou pro přirovnání do zvířecí říše, dokládá, že je to problém přítomný nejen ve všech časech, ale i ve všech říších – ve zvířecí stejně jako v té lidské. Ve zvířecí říši opičí láska končí udušením, smrtí mláďete, v říši lidské „duševní“ smrtí dítěte – propadnutí životu ve hříchu.

Znamená tedy láska hřích? Nikoliv nutně, ale většina „opících“ vztahů má tento průběh: rodiče milují své děti a chtějí jim dát to nejlepší. Pod slovy „to nejlepší“ si ale každý představí něco jiného. Rodiče, jimž jsou adresována kázání na toto téma, si představí především materiální zabezpečení, opak chudoby, dostatek jídla, oblečení a hmotný blahobyt vůbec. Na opravdu důležité věci, jako je výchova dětí ve víře v Boha a lásce k němu, dodržování božích přikázání a vůbec žití správného života podle Písma, jim už nezbyvá čas. A tak jejich děti, obtěžkány šperky a spoustou jídla, jsou zároveň obtěžkány smrtelnými hříchy, ze kterých už takřka nelze uniknout.

Smrtelný hřích se ale týká i rodičů, protože ti se provinili taktéž. Neškodí totiž pouze svým dětem, ale i sami sobě. Nejen, že jim pro samou lásku k dětem nezůstane čas na povznášení duše k Bohu, což jsme zmínili v předešlé kapitole, ale prohřešují se proti Bohu i z toho důvodu, že své děti nevychovalí v boží bázni, takže jejich duše (dětí) propadne životu v hříchu.

Pellizotti zdůrazňuje vinu rodičů a jejich odpovědnost za výchovu a duše dětí. „*Lépe by bylo míti osly a koně nežli syny, nebo za hovada nebude odpovídati, ale za svý syny nestraný.*“ (M. Pellizotti, 1741, 161)

Je tedy rodičovská láska snad považována za špatnou? Samozřejmě že nikoliv, neboť láska v rodině jest nutná a potřebná. „*Nic hroznějšího nejni, jako když když krev na krev zapomíná...*“ (Š. F. Náchodský, 1707, 869) Záleží ale na tom, jak se s takovou láskou za-

cházi. Většina rodičů omlouvá své chování pohnutkami plynoucími z rodičovské lásky – ale nutno říci, že jim v mnoha případech jde o svůj vlastní prospěch, resp. o přízeň dětí. Ze je tato přízeň, postavená na vděku za peníze a šaty, velmi vratká, si v první chvíli většina z nich neuvědomuje.

Rodiče totiž mají dvě cesty, jak si přízeň, úctu a lásku svých dětí zajistit. První cesta – použijeme-li biblického příměru, je cesta krátká, široká a pohodlná – a to již zmíněná cesta obdarovávání šperky, penězi a dalšími hmotnými statky vskutku je, protože děti svoji radost z darovaných věcí projeví okamžitě a určitě i dostatečně výrazně. Druhá cesta – úzká a trnitá, je cesta výchovy a učení, když to jinak nejde i za doprovodu trestů, které děti rozhodně nejprve neocení, takže výsledek nelze spatřit okamžitě; je to tedy zároveň i cesta delší. Vede zprvu přes dokonalou úctu k Bohu, a teprve následně k dodržování jeho přikázání, z nichž jedno je mít úctu k matce a otci. Když takto děti dojdou k rodičovské lásce a úctě, má trvalejší a pevnější charakter než povrchní libost či náchylnost k rodičům, kterou děti projevují za pozlátka šperků, oděvů a peněz.

Vzniká ale otázka, zda je úplně špatné děti hmotně zaopatřit a dodržet naprostou askezi. Příklady některých kramářských písní i příběhy v kázáních dokazují, že ani druhý extrém – totiž naprostá chudoba – nevede ke šťastným koncům (některé tragické děje vznikají právě kvůli chudobě). A kromě toho rodiče jsou dokonce povinni se o své děti materiálně postarat a živit je. Následující citát dává určitý návod, jak k bohatství a chudobě přistupovat: „*Nešlo tedy například o to, být či nebýt bohatý (neboť i díky bohatství může člověk činit dobré skutky), ale o to, aby člověk bohatství zbytečně a nespravedlivě neshromáždil, nešlo o to, aby se postil více, než musel, ale aby nepropadal obžerství a opilství.*“ (M. Sládek, 2000, 16) A totéž se dá říci o vztahu rodičů a dětí – nešlo o to, nepodělit se s dětmi o boží dar plného stolu či nechat je zbytečně strádat, když rodina žila v blahobytu, ale nebudovat vztah pouze na majetku a kvůli němu zapomenout na důležitější věci – duši dítěte a pečování o ni, aby dítě mohlo dosáhnout spasení.

Tři kazatelé se podobným způsobem vyjadřují k problému dávání přednosti materiálnímu zabezpečení před ochranou duše (dětí). Dle Damascena Marka bychom měli následovat Abrahama, který „*o to nepracoval, jak by peníze a zboží dítkám shromáždil, ale jak by Zákon a přikázání boží jim představil, aby tím způsobem jich ostríhání a zachování potomkům svým do srdce vložil.*“ (D. Marek, 1728, 92) Tento autor také užívá přiléhavého podobení: „*Když dům starý se nám bořiti počíná, tu podpory stavíme, peníze vydáváme, tesaře hledáme a voláme, nic neopouštíme, co by k spomožení sloužiti mohlo. O dům ale boží*

(nebo dům boží má být jednoho každého mládence duše) ani obyčejnou starost neděláme.“ (tamtéž)

Štejer stejnou skutečnost vyjadřuje prostou řečí, ale o to výstižněji: „*Pročež těžce Pánu Bohu odpovídati budou ti rodičové, kteříž více se starají o vykrmení prasat nežli o dobré zvedení svých dětí.*“ (M. V. Štejer, 1695, 457) Pellizotti užívá sugestivní řečnické otázky, aby zdůraznil ožehavost tohoto problému: „*Vychovají je, aby rostly, vychovají, aby jedly a pily a v čem chodily, vychovají v čtení a v psaní, by k nějakému místu přišly, a kde jest bázeň boží?*“ (M. Pellizotti, 1741, 156)

Všechny tyto citáty dokazují, že častá chyba rodičů je starání se o hmotné zabezpečení dětí na úkor duševního zabezpečení. Štejer zdůrazňuje, že rodiče se mají starat nejen o tělo, ale především o duše svých dětí. (M. V. Štejer, 1695, 457) Bilovský rozvíjí přirovnání (o otci majícím opičí lásku ke svému synovi) takto: „... *podobný bláznivému poslu, který na cestě více se o střevíce a kůži jejich než o nohu a své zdraví stará, proto obuvi šanuje, střevíce v rukou nese, nohy zatím po trní, kamení a špičatým křemení až do krve raní. Tak ten jistý Cyrillus s manželkou svou více se starali o syna svého kůži a pečovali více než o duši.*“ (B. H. J. Bilovský, 1721, 64) Pro rodiče z toho vyplývá jedno – rodičovská láska není sama o sobě hříšná věc, ale důležitý projev této lásky nemá být starání se o fyzické blaho dětí, ale takový projev, který ošetří jejich duši.

S tímto přístupem se změnil náhled na mnoho věcí, například na trestání dětí. Štejer, Náchodský, ale například i Nitsch prosazují trestání dětí od jejich útlého věku a také zdůrazňují, že tím rodiče nejenže dětem neškodí, ale naopak pomohou. Tresty (zmiňovány jsou především ty fyzické) totiž znamenají nápravu, a proto jsou od rodičů vyžadovány. Pomocí trestů probíhá výchova a výchova je cesta ke spasení. Rodiče, kteří se trestání svých dětí brání, tím nedokazují svoji lásku, ale naopak tím dětem škodí. Což přiměje kazatele Pellizottiho k povzdechu: „*O, protivná rodičů náklonnost i láska...*“ (M. Pellizotti, 1741, 157)

Zajímavý moment, vyskytující se v kramářských písních i kázáních, se týká této absence trestů – bývá totiž častokrát rodičům dětem vyčítána! V některých kázáních (například u Štejera) se vypráví o jednom synovi, který skončí kvůli svým špatným skutkům na šibenici, v posledních chvílích se k otci nakloní, jako by mu chtěl něco pošeptat a ukousne mu nos, řka, že kdyby ho otec jako malého trestal, on by neskončil na šibenici. V jiné části kázání zmiňuje Štejer syna, který ze stejného důvodu ukousne matce ucho. (M. V. Štejer,

1695, 457) Dcera, o které vypráví „Velmi příkladná píseň o dvou manželích“ (1780 – 1800), také propadne životu ve hříchu a na konci ztrácí svoji matku, že ji netrestala.

I když nebudou rodiče takto přímo odsouzeni od svých dětí, stejně budou doplácet na to, že své děti dobře nevychovali: „*Metla a trestání dávají moudrosti, ale dítě, kterému se dopouští vůle jeho, zahanbí potom matku svou,*“ píše Damascen Marek, odkazující na slova krále Šalamouna, a takovéto děti přirovnává ke koni bez uzdy (D. Marek, 1728, 102); jinde na úvod svého kázání uvádí verše: „*Když rodiče s dětmi hrají, bolestný meč z toho mají.*“ (tamtéž, 97) Také Štejer se vyjadřuje k důsledkům toho, že rodiče děti nevedou dobrým směrem, „*z čehož nic jiného nepojde než 1. Rodičům posměch, hanba, škoda, zármutek. 2. Vlasti a obci nedostatek poctivých způsobných lidí, Bohu hněv, katu práce, peklu zisk.*“ (M. V. Štejer, 1695, 457)

S peklem souvisí i další důvod, který by měl v neposlední řadě být motivující pro rodiče, aby si děti vychovali k účtě k sobě samým, a to je myšlenka očistce po smrti. „*Do očistce se podle učení církve dostávaly duše za všední a malé hříchy, za které na světě ne učinily náležité pokání a pro které nedosáhly odpuštění.*“ (M. Sládek, 2000, 21) Aby se duše očistily, potřebovaly ale službu někoho jiného, aby jejich trápení skončil. A v tomto bodě ku příkladu Náchodský apeluje především právě na rodiče. Píše, že očistec je horší než zajetí, protože ze zajetí se dá lstí nebo podvodem utéct, ale lest ani podvod v očistci nepomohou – rodič je tedy zcela odkázán na své děti. „*Musíš tak dlouho, otče, v očistci být, dokavad tebe syn neb dcera nevyplatí. Syn, pravím, neb dcera, neb ty, poněvadž nejbližší jsou, nejspíš k spomožení rodičům svým jsou povinni.*“ (Š. F. Náchodský, 1707, 868) Aby děti povinnosti ke svým rodičům dodržovaly, nesmí být špatně vychované. Proto tyto Náchodského rady směřují k rodičům, nikoliv k dětem. Pokud si děti nebudou rodičů vážit a budou prahnout pouze po majetku, rodiče v očistci nedopadnou dobře. „*Po smrti řeší děti testament a kšaft, místo aby daly za otce sloužit mši a jeho z očistce vysvobodily.*“ (tamtéž)

Kromě špatné výchovy mívají často rodiče ještě jeden hřích na svých bedrech a tím je špatný příklad. Některé příběhy v kázáních dokazují, že děti rodičů, kteří nežijí správně, budou špatný příklad s velkou pravděpodobností napodobovat. Pellizotti, jenž na problematice příkladů vystavěl celou sérii kázání (jeho dvě části přiléhavě nazval „*Jaký otec, takový syn, v dobrém*“ a „*Jaký otec, takový syn, ve zlém*“), se v přirovnání inspiroval říší přírody: otce přirovnává ke stromu a syna ke štěpu, který z něj vznikne, nebo k větvím, které z něj rostou. Z dobrého stromu vznikne dobrý štípek a dobrý strom, ze špatného špatný. (M. Pellizotti, 1741, 134n.)

I přes špatný příklad se ale dá dojít ke správnému životu, ač je to cesta velmi obtížná. Kazatel Antonín Kelský píše o situaci, kdy děti vyrůstají u bezbožných rodičů a všude kolem je příležitost k hříchu. Takovéto děti přirovnává k růži mezi trnám a vyzývá je, aby byli pevní ve své víře a nenechali se od rodičů nebo od sourozenců zlákat ke světským radostem: „*Milý mládenečku, milá panenko! Pamatuj na to, že jsi lilium uprostřed trnů, hleď, abys pozorně kráčela a o trnů nezavadila.*“ O této situaci dále píše: „*Větší div a zázrak mezi příležitostmi k hříchu neklesnouti, nežli mrtvé vzkřísiti.*“ (A. Kelský, 1734, 12) Špatný příklad hraje tedy velkou roli a patří mezi těžké hříchy rodičů; i přes tento špatný příklad si ale děti mohou cestu k Bohu mohou najít, ač je to cesta velmi těžká.

Hříchy proti Bohu

Doposud bylo pojednáváno o porušování ideálního vztahu rodiči nebo dětmi, přičemž tyto hříchy se týkaly vždy oné druhé strany (děti ubližují svým chováním rodičům, rodiče dětem). Setkáme se ale i s případy, že děti nebo rodiče hřeší proti nějaké třetí straně, především proti Bohu. Problémy tohoto typu často souvisejí s tou pravou vírou. Porušení správných vztahů vznikne například v rodině židovské, o které vyprávějí dvě kramářské písně. Přesvědčení o jediné správné víře přiměje rodiče prohřešit se na svých dětech nejvyšší možnou mírou v tomto příběhu: židovské děti se přátelí s katolickými dětmi, a ty je naučí modlit se katolickou modlitbu „Umučení Krista Pána“ a uctívat Ježíše. Když se děti přiznají před rodiči, že se chtějí nechat pokřtít, rodiče i celá židovská obec se po dobrém i po zlém snaží děti „umoudřit“. Toto umoudřování dojde tak daleko, že chlapec je přibit na zed' a dívka zbičována, to vše do té míry, že oba zemrou (přivolání ale nejdřív stihnou děti pokřtít). Poučení z této tragédie zní poněkud překvapivě – „*Protož rozmilí křesťané tu modlitbu říkejme, umučení Krista Pána často si připomínejme.*“ (Píseň o jednom příběhu, který se stal v polské zemi v městě Varšavi, 1750 – 1800) Tento závěr vyvolává ve čtenáři pocit, že problém nevznikl ve špatném chování rodičů vůči svým dětem, ale v pochybení proti víře.

Příklad otce, který chtěl provdat dceru proti její vůli, přesto, že ona si vyvolila život s Kristem (Historická píseň o jedné bohabojné dceři, 1780- 1800), příběh rodičů, kteří nedovolí synovi stát se řeholníkem a on se – nešťastný – ožení, ale nakonec otce zabije, je při tom spatřen a pověšen (M. V. Štejer, 1695, 654), příběh svatého Víta, kterému také rodina brání ve víře (tamtéž) – tyto a podobné příběhy končí tragicky, a to především pro neuznání důležitějších věcí, než je vůle rodiny. V těchto případech je chyba na rodičích, kteří

dětem nedovolí poslechnout boží hlas. Poučení pro děti z těchto příběhů je takové, že mají poslouchat více toho, kdo je k sobě volá než vlastní rodiče. Jinými slovy, že „*pro rodiče a přátelé nemáme opouštět božských věcí.*“ (M. V. Stejer, 1695, 66)

Vzhledem k tomu, že duch doby byl silně protireformační (v některém období obzvlášť), kladou kazatelé důraz na to, aby naučili děti té správné víře a varují před vírou protestanskou: „*Uchovej Bože všechny nás od té přišery apokalyptické! A rač dáti, aby hospodářové a rodičové pilněj děti své vyučovali, by Luterem neb Husem nesmrděli.*“ (Š. F. Náchodský, 758) Například i u Bilovského se dají nalézt protižidovské, protimohamedánské, protiluteránské myšlenky, jak zmiňuje Kopecký: „*Nevybíravě káže proti Luterovi a kacířům.*“ (M. Kopecký, 1970, 95)

Setkáme se ale i s povzdechy, že i jinověrci jsou někdy v něčem lepší než ti, kteří uznávají pravou víru: „*Hanba jest, že židovské děti v svém thalmuthu a turecké děti v svém bludném alkoránu čerta lípe znají, nežli děti křesťanské pravého Boha a církve svou.*“ (Š. F. Náchodský, 758) „*Horší jsou mnozí křesťané nežli Žid a pohané.*“ (D. Marek, 1728, 295)

Nestačí tedy pouze uznávat tu pravou víru, ale stejně důležité je se podle této víry chovat a správnou cestu neopouštět.

Otec – syn vs. matka – dcera

Dnešní čtenář se při zkoumání kázání ze 17. a 18. století setká s několika skutečnostmi, které ho přinejmenším udiví. V souvislosti se zkoumáním rodiny, rodinných vztahů a problematikou rodičů a dětí je to především skutečnost, že jím zkoumaní kazatelé oslovují ve svých dílech takřka výhradně muže (resp. otce, případně otce a syny). Málokdy jsou zmíněny také ženy (matky, dcery), a když, tak pouze v jedné zcela konkrétní souvislosti či v určitém „závěsu“ za mužem, což by mohlo vyznívat v jejich neprospěch.

Jeden z možných způsobů chápání je ten, že muž je zmiňován ne jako bytost mužského pohlaví, ale jako člověk, jako zástupce lidského rodu. Je ale třeba vzít v úvahu to, že žena v křesťanství má opravdu poněkud složité postavení a již od starověku se netěší příznivému pohledu. Podle Starého zákona byla žena pokládána za mužův majetek, a to dokonce spolu s ostatními ženami, jelikož mnohoženství bylo zákonem povoleno a bylo považováno za běžné. Novozákonní pojetí je sice poněkud odlišné, především v tom, že podle něj neexistují rozdíly mezi lidmi a podle Ježíšových výroků jsou muž a žena jedním tělem, ale ani to neznamena naprostou rovnost muže a ženy.

Abychom četli správně mužsko – ženské otázky v kázáních, nahlédneme do myšlenek svatého Pavla, jenž dle Biblického slovníku vystihuje dvojpolovost ženského pojetí takto: *„Na jedné straně uznává jednotu muže a ženy v Ježíši Kristu, na druhé straně však nezapomíná, že Eva byla svedena a že muž je obraz a sláva boží, kdežto žena je sláva mužova; muž podle něho nebyl stvořen pro ženu, ale žena pro muže, muž je hlavou ženy. Muž i žena jsou sice oba dítkami Božími, ale 'v Pánu' se sluší, aby ženy byly poddány mužům. Pavel má na mysli jakýsi hierarchický žebřík: jako je muž podřízen Kristu a Kristus Bohu, tak je žena podřízena muži.“* Částečně se tedy přibližuje spíše již zmíněnému starozákonnímu pojetí, ale na druhé straně se o ženě dočteme také toto: *„To ovšem neznamena nějakou podřadnost ženy. Ženy od samého počátku křesťanství byly plnoprávnými údy sborů.“* (A. Novotný, 1992, 1346)

Ani v kázáních nejsou tyto otázky podávány zcela jednoznačně a pojetí jednotlivých autorů se od sebe liší: někteří nevěnují ženám zvláštní pozornost vůbec, jiní – a zde je na místě zmínit především jména Náchodského, Marka a Pellizottiho – se o ženách podrobněji rozepisují. Každý ale trochu jinak. Pokud bychom chtěli jejich myšlenky sjednotit pod nějaký obecný princip, je jím výše zmíněná dvojpolovost vnímání. Na první pohled čtenáři připadá, že kazatelé, když už se k této problematice vůbec vyjadřují, není to nikterak pozi-

tivní vyjadřování a vyznívá jako určitá neúcta k ženám. K těmto myšlenkám čtenáře vedou obraty jako například již zmíněného Náchodského: „*Blahoslavený, který bydlí se ženou rozumnou,*“ zmínky o ženských hádkách a vádách, „*nejlacinější lži na rynku koupila, aby je doma, pokud od muže moudrého zavržena nebude, prodávala,*“ citování svatého Augustina, který praví, že pacholátko (dítě mužského pohlaví – pozn. autorky) bude prospěšnější celému rodu než děvče, nebo například: „*Ženské pohlaví že mnohem mdlejší jest nežli mužské, samý ráj v stvoření člověka dokazuje.*“ (Š. F. Náchodský, 1707, 125) Tyto věty vyznívají jednoznačně v neprospěch žen. Je ale třeba je vnímat v celém dobovém kontextu – například věta o prospěšnosti mužů neznamena vyzdvihování tohoto pohlaví, pouze poukazuje na větší cennost syna z hlediska zachování rodu.

Budeme číst dále: „*Nemluví to k potupě ženské, ale poněvadž opravdově mluvím, co i o nich pravého a obecně známého jest, k vejstraze mužům navrhuji.*“ (Š. F. Náchodský, 1707, 637) Kazatel tedy sám píše, že nechce ženy ponižovat, pouze jen konstatuje, co se o ženách ví a říká.

Další z kazatelů – Damascen Marek – se také zamýšlí nad obecnými pravdami o ženách, ale u něj spatřujeme větší snahu ženy proti těmto „pravdám“ bránit: „*Nebohé ženy musí mnoho svěsti a snýsti. Skoro každý na ně žehra a nařika, jejich mdlobu a ničemnost jim předhazuje a vytejká, s nimi pohrdá a zamítá, takže někteří proti jim tak dalece tlamu svou otevřítí se opovažili a říci směli: žena není v dokonalosti stvořena, není celý člověk, ale nějaká nedokonalá zvěřina.*“ Tyto osoby dále nazývá „ženotupci“ a na obhajobu žen uvádí: „*...nechtíc musíme přiznat, že ne vždycky a každá žena má býti opovržena, nýbrž častokráte nad muže chválena a zvelebena.*“ (D. Marek, 1728, 344)

V těchto názorech zdá se být Marek nejen nadčasový (například cituje svatého Řehoře, jenž říká, že žena je stejně jako muž stvořena k obrazu božímu a že oboje pohlaví má jednu čest a rovné ctnosti - tamtéž), ale i poměrně osamocený. Maximálně se občas se u některého ze tří zmíněných kazatelů objeví poznámka, že jsou i určité vlastnosti, v kterých žena předčí muže. V té hlavní se kazatelé shodnou, a to je ženský smysl pro citlivost a citovost. V jedné ze svých „svatovšetečných“ otázek se Náchodský zabývá příčinou, proč Kristus, když na sebe vzal člověčenství, nezvolil pohlaví ženské. Měl by k tomu přeci důvod: „*Sam o Písmo svaté svědectví vydává, že sličnost a krása ženskému pohlaví přirozenější a vlastnější jest.*“ Proč tedy, táže se znovu, „*přirození také ženské na sebe nevzal, aby měkčejší srdce a k milosti náklonnější měl, oči snadnější k pláči, uši náchylnější k prosbě?*“ I Náchodský tedy uznává ženské přednosti, ale zároveň se neodchyluje od zmíněné předsta-

vy vycházející z Bible: „*Bůh nechtěl dobrý pořádek mezi pohlavím změnit a ženu nad muže vyvýšit.*“ A smířlivě dodává: „*Mužské pohlaví oslavil Kristem, ženské Rodičkou boží.*“ (Š. F. Náchodský, 1707, 265)

Rodičku boží, Pannu Marii, by tedy celé ženské pokolení mělo následovat, a to především v rovině mateřské lásky. Matky (ale i otcové) by měly ke svým dětem chovat nejen stejnou lásku, jakou ona chovala ke svému synovi, ale i bolest, kterou cítila, když zemřel. Neznamená to, že mají rodiče cítit bolest, když jejich dítě zemře předčasně, ale když zemře „duševně“ – neboli když propadne životu ve hříchu. „*Učte se, učte, o rodičové, od Nejsvětější Matky ztrátu svých dětí oplakávat.*“ (J. Kleklar, 1701, 81)

Láska a city tedy bývají spojovány spíše s ženami, ačkoliv ne vždy jsou zmiňovány explicitně; z různých rad, které se týkají citlivějších a citovějších záležitostí, jako je úmrtí dítěte nebo prosba za jeho narození, to lze vyčíst. Nepíše se tedy často doslova o mateřské lásce, ale kazatelé tuto skutečnost vyjadřují obrazně, pomocí metafor, přirovnání, jak čteme například u Daniela Nitsche: „*...rozšafně seznala je za klenoty své ona šlechetná paní Kornelia; nebo když jiné paní ježto se k ní byly sešly, v důvěrnosti před ní z přinesených truhliček rozkládaly perly, koraly, diamanty, pásky, zlaté řetízky, náramky, náručnice, balže; ona zasmějí se k tomu, vedla je do svého pokojíčku, a ukazavši jim své tam zachovalé dcery a syny, vyřekla: hlé, milé paničky, totoť jsou moje perly, to draží kamínkové, to řetízky, balže, pásy a klenoty.*“ (D. Nitsch, 1709, I. díl, 122)

Jistě není náhoda, že v této ukázce o citech k dětem hraje hlavní roli žena. Daniel Nitsch je mezi ostatními kazateli v tomto ohledu výjimkou: jednak se vyjadřuje k citovému vztahu matky a dětí, což není úplně obvyklé, a také matce připisuje mnohem větší důstojnost a větší vliv při výchově: „*Pán zvelebil otce v synech svých, a matce dal tu moc a právo, aby co ona usoudí, to synové zachovali...*“ (tamtéž, 121)

Jinak se ale v otázkách výchovy kazatelé obracejí téměř výhradně na otce a je oslovení. Souvisí to s dvěma fakty: jednak s tím, že stejně jako matky mají před sebou vzor mateřství, celé pokolení otců převzalo sílu „otcovské podstaty“ od Boha Otce. Důraz na mužské plémě je kladen v Bibli i v kapitolách postil, které se týkají dětí a rodiny vůbec: zmiňování jsou kromě Ježíše také starozákonní Abraham, Tobiáš a jeho syn Tobiáš, David a Šalomoun, Mojžíš aj. „*...hleď cvičiti, pane otče, svého syna, jak cvičil Jakob Josefa, David Šalomouna, Tobiáš Tobiáše, svého syna; a ty, pane synu, hleď následovati a poslouchati ve*

všem dobrém otce svýho, jako poslouchal a následoval Josef Jakoba, Šalomoun Davida, Tobiaš Tobiaše, otce svýho, by si byl podobný otci svýmu.“ (M. Pellizotti, 1741, 140)

Druhý důvod, proč kazatelé hovory o výchově směřují více k mužům, souvisí s již zmiňovaným faktem mateřské lásky: mateřská láska je přirozená a zajišťuje matkám velký vliv na děti za jejich nejútlejšího věku, kdy city hrají velkou roli; v tomto období života tráví dítě více času s matkou než s otcem. Tato láska matky k dětem ale zároveň znamená větší riziko tzv. „opičí lásky“ než u otce, takže kazatelé oslovují otce jako někoho, komu měli důvod více důvěřovat v tom, že ve výchově dětí bude projevovat potřebnou pevnost (a tudíž se nezalekne užívání trestů apod.) Proto se dočteme například u Damascena Marka, že by rodiče měli učit děti ctnosti a moudrosti, „...a z toho se pozná láska otcovská, neboť psáno stojí: *„kdož lituje metly, nenávidí syna svého...*“ (D. Marek, 1728, 97) V kapitole pojednávající o nevděčnosti dětí a jejich důvodech se dočteme: *„To je ten meč nejhorší. Odkud ta zlost, nevděčnost a nepravost pochází? Příčina jest otcovská nedbanlivost.*“ (D. Marek, 1728, 101)

Z toho zároveň vyplývá nejen větší vliv mužů/otců, ale také jejich větší zodpovědnost za výchovu dětí a čeládky (často se setkáváme se spojením „dětí a čeládka“ – obě složky téměř rovnocenně patřily k hospodářství). Samozřejmě, že existovala i v tomto případě dělba „práce“ mezi oba rodiče, jako ostatně ve všech případech. *„Výchova náležela nestejnou měrou otci a matce. Je přirozené, že matka měla na děti větší vliv než otec.*“ To souvisí s již zmíněnou mateřskou citovostí a především s mladším věkem dětí, ale dále se píše: *„Ovšem synové záhy přešli pod výchovný vliv otcův nebo – v zámožnějších rodinách – zvláštních pěstounů. Otec měl téměř svrchovanou moc nad dětmi.*“ (A. Novotný, 1992, 786)

Dalo by se tedy říci, že matka zajišťovala citové zázemí a výchovu v mladším věku, otec byl ten, kdo měl za vychování dětí zodpovědnost. Také před Bohem se hřích týkal rodičů obou, ale ve společnosti je kladen důraz především na otce a jeho povinnost. To znamená mimo jiné to, že je na otci, aby rodinu uživil, a pokud se rodina ocitne ve ztížené situaci, on je ten, kdo by to měl řešit.

Například v příběhu zmiňovaném v minulé kapitole (str. 30) lze vyčíst tento fakt z vět jako: *„Padne-li nebohý otec jeho..“* Zde – ve větě o pádu - je zmíněn pouze otec, který *„píše synu duchovnímu, žádá o pomoc.*“ Ale dále, když se pojednává o pomoci, výslovně

jsou zmíněni oba rodiče: „...*musí rodičům chudým pomáhati.*“ (B. H. J. Bilovský, 1721, 98)

V kramářských písních ani v kázáních se nikdy nevyskytne situace, že by – například po vyhoštění z domova - byla prosit u syna či žádat o peníze matka (pokud otec žije). V tomto bodě oba žánry odrážejí realitu, protože, jak jsme již zmínili v druhé kapitole, z veřejného života byla žena až do 19. století téměř vyloučena, pouze, když jí muž zemřel, mohla ho v některých právních a jiných vztazích zastupovat. Otec je tedy ten, na jehož bedrech spočívá veškerá tíha. Pokud se v příbězích v této roli ocitne žena /matka – a to pouze za mužovy nepřítomnosti - někdy to dospěje až k tak tragickým koncům, jako je vražda /sebevražda (vraždou zde myslíme například vraždu dítěte nebo jiný zoufalý čin, o kterých písně vyprávějí – nesetkáváme se s tím, že by ženy například naplánovaly vražedné přepadení kvůli penězům nebo něco podobného).

Jako příklad uveďme kramářskou píseň, v níž právě žena/matka kvůli nepřítomnosti otce (ten je neustále na cestách) převezme břímě starosti o rodinu a okolnostmi je přinucena jít prosit u svého bratra o peníze či jídlo. Bratr nejenže jí nevyhoví, ale dokonce ji nutí zabít jedno z dětí a sníst je. Žena to v zoufalství skutečně chce učinit, ale zjevený anděl ji od tohoto skutku odradí a dá jí peníze, čímž zachrání její duši od smrtelného hříchu. (Píseň příkladná o jednom lakomém muži, 1775-1820)

Nechceme, aby tato kapitola vyzněla v neprospěch žen (nebo mužů). Má sloužit pouze jako ukázka toho, jak (především) kazatelé zpracovávali ve svých dílech rozdílné postavení a role žen a mužů, jejich dělbu výchovy dětí a citových vazeb.

Vina a trest

Vina a trest jsou pojmy, které mají v literatuře velmi dlouhou tradici a dlouhou vývojovou linii; výrazné je v tomto směru především 19. století. Ve dvou předchozích se ale samozřejmě tyto pojmy objevují také a není překvapivé, že důležitou roli hrají v žánrech, které nejenže pojednávají o výchově, ale i samy o sobě mají za úkol vychovávat. Kramářské písně a kázání vychovávají děti, aby ctily své rodiče; vychovávají rodiče, aby trestali své děti. Rozdílný je při tom způsob obou žánrů.

Kramářské písně zdůrazňují vinu dětí (a také jejich trestání). Není výjimka, když píseň začíná takovými slovy: „*Nynější čas tak se děje, že dítky rodičů sobě k starosti nic nevšímají a zlé s níma zacházejí...*“ (Píseň pravdivá dvou bohaprázdných synech, po 1733) či „*Jeden bohatý soused čtyři dítky zplodil, je v dobrém chovali, ve všem cvičit dali, ach jak bídnou odměnu za to jsou dostali.*“ (Příkladná píseň o čtyřech bezbožných dětech, 1775-1820) Pouze v jedné z celkových osmnácti zkoumaných písní se objevuje již na začátku zmínka o tom, že rodiče dceru jako malou nevychovali, tedy že tragickým dějem jsou vinni rodiče; tato dcera to později matce vyčte a potrestány jsou obě. Poučení na konci písně je prosté: rodiče by měli trestat své malé děti. (Velmi příkladná píseň o dvou manželech, 1780-1800)

U kázání je tento poměr (mezi hřešením dětí a rodičů) téměř opačný. Výrazně je zmiňována vina rodičů, která spočívá především v nedostatečné výchově. Děti hřeší od nejútlejšího věku, měly by být tedy co nejdříve vychovávány, a s výchovou jdou ruku v ruce tresty. Objevuje se sice myšlenka, že hodným rodičům dává Bůh hodné dítky a zlým zlé, ale tolik zdůrazňovaný osobní příklad sám o sobě nestačí. Pokud to jinak nejde, měli by rodiče přistoupit k trestům; časté napomínání rodičů kazateli a mluvení o nedostatečných trestech svědčí o tom, že tato rada nebyla ideálně dodržována. „*Řekl by někdo: mnozí rodičové jsou dobří a děti jejich zlí, čím jest to? Hned povím,*“ píše Pellizotti (M. Pellizotti, 1741, 157) a uvádí příklad biskupského kněze Heliho. Ten, ač byl sám muž svatého života, nestrestal obžerství a smilstvo svých synů. Pouze jim domluvil, což bylo považováno za nedostatečný trest. Proto byl za to od Boha potrestán (podrobnosti v kapitole Exempla).

Snaha kněží byla zabránit hříchu; nešlo zde tedy o tento jeden konkrétní příklad Heliho a jeho synů, ale šlo o to na příkladnosti tohoto příběhu ukázat, jak by se jeden každý otec měl (respektive neměl) chovat ke svým dětem – kdyby totiž všichni rodiče dovolili svým

dětem takto hřešit, kolik hříchu by přibylo na světě? „*Hříchy se trestati mají, běda těm, jenž je zanedbají.*“ (D. Marek, 1728, 506)

V tomto případě je tedy trestání výchovným prostředkem, což souvisí s pojetím božích trestů. Jak Bůh trestá? „*Z biblického pojetí Boha jako svrchovaného, svatého a spravedlivého Pána, který vyžaduje poslušnost a věrnost, vyplývá, že každá neposlušnost, nevěrnost a pýcha musí být potrestána...*“ (A. Novotný, 1992, 1109) Pokud rodiče nebudou trestat své děti, následuje trest boží: „*Duch svatý, jak jest milostivý a dobrotivý, předce: trestati bude svět z hříchu, tj. trestati bude rodiče, nebudou-li oni při své dobrotě trestati své děti.*“ (M. Pellizotti, 1741, 546)

V kramářských písních se objevuje nejčastěji to, co můžeme nazvat exemplárním potrestáním viníka. Vina dítěte je potrestána tak, aby tento trest byl velice dobře viditelný a sloužil jako poučení pro ostatní. Jako příklad nám poslouží jedna z „příkladných písní“, která vypráví o synovi, jenž se proviní na svých rodičích špatnou péčí a je za to takto potrestán: do domu s jeho ženou uhodí blesk (rodiče tento dům opustili těsně před tím), on sám vyskočí oknem, zatočí s ním vítr a donese ho na pustý les, kde dojde svého konce (zůstane viset za nohy mezi dvěma skalami pět neděl, než ho najdou lidé). Exemplaritu potvrzuje jednak způsob, jakým je tato píseň zakončena (to, že ho našli lidé, ačkoliv mohl kdesi na pustém lese mezi skalami klidně zůstat bez povšimnutí), a také konkrétní slova: „...*každý uznal jeho vinu. Že nectil otce a matku, Bůh to udál pro památku, aby ty ostatní děti vzaly si to do paměti.*“ (Příkladná píseň všem nezvedeným dětem na světlo vydaná, 1775-1820)

Na této i na dalších dvou ukázkách si povšimněme, jak je zdůrazňována role samotného Boha: „*Za tu velkou nevděčnost zlou odměnu vzali, mladší i starší sestra, obě se zbláznily, bratr se oběsil a mladší utopil, na všechny ten velký trest sám Pán Bůh dopustil.*“ (Příkladná píseň o čtyřech bezbožných dětech, 1775-1820) Nebo: „*Nemoh' se Bůh dívat na nepravost velkou, račil je potrestat metlou velmi hroznou.*“ (Příkladná píseň o nevděčných dvanacti dítek, 1775-1820)

V jiném příběhu synové usilují o otcův majetek, v noci na něj udeří a chtějí po něm zakopané tolary, otec jim domlouvá, pláče, ale oni ho neposlouchají a zamordují jeho i matku. „*Nemoh se Bůh víc dívati na jejich činy proklatý, tak je račil potrestati, že se mužou jini kati.*“ (Píseň pravdivá dvouh bohaprázdných synech, po 1733) Bratři se mezi sebou začali hádat, až se pobodali, zkrvavení doběhli na most, kde je pohltit oheň a zavřela se

nad nimi voda. Opět je příkladnost tohoto příběhu vyjádřena jednak ve způsobu ukončení tohoto příběhu (čtrnáct dní po jejich smrti měla děvečka ze vsi zjevení – viděla oba bratry, kteří jí předali poselství, že děti si mají vážit svých rodičů, nebo budu zatraceni jako oni dva), jednak opět doslovně - a to v té části ukázky, kde se praví, že je Bůh potrestal, aby se jiní (míněno další) mohli káti. Potvrzuje to také výše zmíněný pohled na tresty jako výchovný prostředek.

Za účelem příkladu nutného pro spasení ostatních lidí je navazováno spojení s oním světem, v této písni (zjevení synů děvečky) i v jiných písních, například v následující: za pyšným synem kováře, jenž utrápí otce k smrti, přijde pachole v bílém a zavede ho k peklu a potom k sedmi žencům, kteří symbolizují Smrt. Jeden z nich - s kosou - mu oznámí, že má dva dny na to, aby rozhlásil, že přijde mor, a pak že zemře. Syn se vrátí a učiní tak. To, že je poslán zpět, aby ostatní mohl poučit, opět ukazuje na důležitost výchovného poslání písní.

V souvislosti s těmito exemplárními tresty je třeba se ještě jednou vrátit k pojetí božích trestů: Bůh jako svrchovaný a spravedlivý Pán sice musí každou nepravost potrestat (viz výše), ale účelem trestů není lidstvo zničit, ale naopak zachovat: „*Bůh sice trestá podle skutků, ale při tom výše trestu je určena cele jeho svrchovaností. Poměrně častý výskyt slova jákach a jásar (v určitém tvaru mají tato slova smysl jako domlouvati, napravovati, poučiti – pozn. autorky) však dokazuje, že boží tresty, zvláště pokud jde o lid smlouvy, nejsou jen reakcí svatého Boha na hřích, nýbrž také výchovným prostředkem. Bůh ve svém milosrdenství netrestá tak, jak člověk zasloužil (...), takže někteří sz pisatelé došli k závěru, že Bůh trestá ty, které miluje.*“ (A. Novotný, 1992, 1109)

S tím souvisí i otázka různých trápení, například smrti dětí, která se rodičům přiházejí. Mylné by bylo domnívat se, že nemoci dětí nebo dokonce jejich časnou smrtí Bůh rodiče za něco trestá. Opak je pravdou. V případě jakéhokoliv trápení člověka, nemoci či smrti dětí nevyjímaje, je boží úmysl takový, přivést člověka na správnou cestu a blíže k Bohu samotnému. Když jej totiž nic netíží, netrápí, má tendenci se od Boha odvracet, zapomínat na něj; když ale přijde soužení, tu teprve Boha vzývá a obrací se k němu. „*Protivenství a sužování šťastně jednu každou duši v službě boží zachovává. (...) Jestliže, jako jsme pravili, k tomu Bůh zachovává a posílá protivenství, aby ti, kteří se od něho uchýlili, zase se k němu navrátili, ti pak, ježto se neodchýlili, spravedlnosti se přidrželi, čímž tedy oučenlivějším prostředkem rodiče Bůh k sobě táhne, aneb v poslušenství naležitěm zdržuje, když*

jich, aneb skrze nemoc aneb skrze smrt aneb skrze nějaké neštěstí dítek navštěvuje?“
(J. Kleklar, 1701, 627)

U dětského úmrtí lze vidět projev boží prozřetelnosti také v tom, že dítě, pokud zemře ještě velice malé, neřku-li jako kojeneček, ještě není obtěžkáno hříchem, a tudíž, je-li pokřtěné, vede jeho cesta rovnou do nebe. V jednom ze svých kázání Náchodský takto nabádá matku, aby zemřelému synkovi přála, co je lepšího, „*neb jíti do nebe jest více nežli zůstat u tebe.*“ (Š. F. Náchodský, 1707, 705) Navzdory rodičovské (zejména mateřské) bolesti ze smrti dětí jsou tyto tragédie v důsledku vlastně projevy boží dobroty. Rodiče by si neměli neštěstí, smrt nebo nemoc svých dítek tak bolestně k srdci připouštět, protože to samé je veliké dobrodiní, jak káže Jan Kleklar, a o něco dále dodává, že rodiče „... čím tížeji bídu a ztrátu svých dítek nesou, tím dříve k Bohu se obracejí.“ (J. Kleklar, 1701, 625) Jinde přirovnává rodiče ke stromu, který nemůže nést ovoce dobrých skutků, když všechnu sílu vloží do svých ratolestí; proto Bůh od nich dítky „*odřezává*“, když si je bere zpátky k sobě. (tamtéž, 629)

Boží zásahy jsou nevyzpytatelné – Bůh naopak někdy zasáhne i v případě velmi pobožného člověka, u kterého nehrozí nebezpečí, že by sešel ze správné cesty, a není tudíž nutné jej pomocí seslaných „*křížů*“ a protivenství k Bohu připoutávat, i v takovém případě to ale má své opodstatnění. Často se v této souvislosti setkáváme s příběhem Tobiáše, který se už jako malé dítě modlil k Bohu a vedl bohabojný život, a přesto byl stížen slepotou, ale to ho neodvedlo od víry v Boha a správného života. Bůh ho zkoušel, protože ho miloval – Tobiáš ani v chudobě a slepotě nepřestal být pobožný a v pobožnosti vychoval i svého syna.

Pokud Bůh svojí prozřetelností vezme rodičům děti, je tu ještě jedna pohnutka k tomu dítěti smrt vlastně přát. V myšlení kazatelů, o nichž pojednáváme, se nedají přehlédnout projevy baroka, a barokní myšlení znamenalo mimo jiné značně neradostný pohled na život tady na zemi. V kázáních se objevuje názor, že život pozemský je vlastně jen pouť, která začíná narozením a končí smrtí, kdežto život po smrti pokračuje. „*Věř mi, že nebešťané hněvem na tebe jsou popuzený, že duši tvého syna zase do těch světa trampot pro tvé zemské potěšení poslat mají.*“ (Š. F. Náchodský, 1707, 706)

Tento názor, že svět je vlastně místo utrpení a bolesti, kde marnost střídá marnost, že člověk by měl upnout myšlenky a konání na chvíli, kdy jej opustí, je typický pro toto období a objevuje se nejen v kázáních, ale řidčeji i v kramářských písních (je ale třeba upřesnit, že máme na mysli pouze rámeček písní zkoumaných pro tuto práci, což souvisí i s žánro-

vým zaměřením písní – zkoumány byly především písně epické, které o myšlenkách a pocitech tolik nepojednávají). Dva nalezené příklady ale mohou promluvit: „Píseň nová aneb Loučení dítěte, kteréž poznává nestálost tohoto světa“ je psána z pohledu právě takového dítěte, které opouští tento svět a loučí se s rodiči. Dává najevo, že lidský život vlastně v kontextu světa nic neznamená, vyjadřuje to pomocí symboliky a přirovnání sebe sama ke květině: „*Kvetl jsem jen malý čas a zvadl jsem zas.*“ Bolest z odchodu („*smrt je ukrutná, natáhla nožičky, zamkla očičky, nemohu viděti*“) se na konci přemění ve smíření („*vím, že jest všechno marné, a nic není stálé (...), musím předce umříti, chci já na věčnost jíti*“) a v konstatování, že duše dostala „*milost*“ (od tohoto světa). (Píseň nová aneb Loučení dítěte, 1750-1800)

V další písni radí zmučená duše matky (jež v zapomnění na Boha a v zoufalství zamordovala vlastní dítě, čehož následně velmi litovala, kála se a tudíž nebyla potrestána, ba dokonce věří ve spasení), radí všem takto: „*Nevěř žádná tomu světu, jest velmi podvodný, vem příklad z polního květu, zdali tě neomýlí. Trvá, dokud síla v něm jest, a v krátké chvíli krátký čas se změní, tak ten svět falešný činí, obtěžuje svědomí.*“ (Pěkná nová píseň, 1699)

Náhled na smrt jako v první zmíněné písni nebyl v této době ničím zvláštním. „*Přesto nebyla smrt vnímána jen jako hrozný okamžik smrtelného nebezpečí pro duši; byla zároveň vykládána jako okamžik radostný, který duši přivádí k místu věčné slávy a přitom ji zbavuje všech béd, které s sebou tento svět nese.*“ (M. Sládek, 2000, 18)

Tudíž rodiče, kterým Bůh dítky brzo vzal, neměli by nad tím tesknit, ale doufat a přát svým dětem boží přítomnost. Neboť brzká smrt dětí může poukazovat na to, že je Bůh miluje a chce je mít u sebe.

Exempla

V kázáních se s železnou pravidelností setkáváme s určitými oblíbenými „vloženými příklady“, tzv. exemply. O oblibě některých konkrétních exemplů a jejich užívání v souvislosti s rodiči a dětmi svědčí četnost jejich výskytu; se všemi, která jsme zařadili do tohoto pojednání, se lze setkat u více autorů. Jednotlivé verze se většinou liší pouze v drobných detailech, zřídka v celých a zásadních částech příběhu. Výjimečně se stopy dají vysledovat i v kramářských písních (spíše drobné dozvuky).

Exempla, která kazatelé vkládali do svých kázáních o rodičích a dětech, jsme rozdělili do tří skupin a vytvořili tak jakýsi katalog: první početnou skupinu tvoří příběhy ze života biblických postav, do skupiny druhé jsou zařazeny příklady ze zvířecí říše; třetí skupinu jsme z nedostatku společných rysů nazvali exempla „ostatní“. Nejčastěji jsou v ní zastoupeny mravoučné příklady o „běžných“, typických rodičích a dětech.

Exempla ve všech třech skupinách jsme se snažili seřadit přibližně podle četnosti výskytu, od nejčastěji užívaných k méně užívaným.

Exempla biblická

Nezřídka se v kázáních při otázkách správné výchovy setkáváme v různých obměnách s příslovím „Příklady táhnou“ nebo se zmínkou o lidech „příkladného života“. Osobní příklad tvořil určitě velmi důležitou složku výchovy (dětí i dospělých) a silně v tomto ohledu působily příklady z Bible.

Tam se setkáváme s „příkladnými“ životy, které jsou hodny následování, ale také s odstrašujícími příklady, které jsou hodny zavržení a kterých by se lidé měli vyvarovat. Exempla, která z Bible vycházejí, jsou tudíž také obojího druhu.

Nejčastěji zmiňovaná není kupodivu Svatá rodina, ačkoliv její život k příkladnosti vybízí. Jenže Svatá rodina může působit jako vzor ve věcech víry, ale nikoliv ve věcech běžného života. Tak se tedy mnohem častěji setkáváme s příběhem Tobjáše mladšího a staršího, Davida a Absolona, biskupa Heliho, tj. s příběhy, které silně zapůsobily svoji exemplaritou v oblasti rodinného života.

Tobjáš (kniha Tobijáš)

Nejčastěji a téměř u každého autora se v souvislosti s tematikou rodičů a dětí setkáváme s příběhem Tobjáše. Ve Starém zákonu o něm hovoří deuterokanonická kniha Tobijáš (ně-

kdy též Tóbit): Hlavní postava Tóbit je se svou rodinou po pádu severní izraelské říše (721 př.Kr.) přesídlen do Ninive. Zde prožívá těžkosti za vlády krále Sanheriba, který dává jeho soukmenovce popravovat, kdykoliv se mu líbí. Zbožný Tóbit pochovává jejich nepohřbená těla na svůj náklad a s nasazením vlastního života. Lpí na dodržování předpisů Zákona, i když o všechno přijde a oslepne. Jeho syn Tobijáš je poslán do Médie, aby tam u dávného Tóbitova přítele vyzvedl svěřené peníze. Syn v doprovodu archanděla (který se mu ale nedá poznat) odchází. V Médii vysvobodí Sárú z moci démona a vezme si ji, po návratu otce vyléčí ze slepoty pomocí archanděla Refáela, který byl poslán „Tóbita aby zbavil jeho bílého zákalu, aby viděl svýma očima světlo boží ...“ (Tobijáš, 3, 17) Nakonec se oba muži dozvídají, kdo byl Refáel doopravdy a vzdávají Bohu díky.

Důležitý a pro kazatele zásadní moment z tohoto příběhu je především oslepnutí Tobijášovo a jeho vytrvání ve víře i přes tyto těžkosti, Tobijášův bohulibý odkaz na smrtelném loži, díky němuž je jeho syn Tobijáš také stal tak zbožným a dobrým.

Tobiáš i v podání kazatelů byl velmi pobožný muž, který už odmalička se modlil k Bohu a žil podle božích zákonů - přesto byl v dospělosti stížen slepotou „od vlaštovičího neřádu“, ale i přes toto životní úskalí nejenže na Boha nezanevřel a vytrval ve víře v něj, ale naučil této víře také svého syna Tobiáše. Kazatelé příběh Tobiáše využívali k vysvětlení tezí dosti rozličných.

Pellizotti a Štejer na něm ukazují, že dobrý příklad otce má dobrý vliv na život syna a ponaučení, které otec dá svému synu v době jeho mládí, on bude znát celý život až do stáří. „*Necht' rodičové následují staršího Tobiáše,*“ píše Štejer a zdůrazňuje, že Tobiáš dal synu cenná praktická i náboženská ponaučení pro život. (M. V. Štejer, 1695, 458) „*Proč jej učil z mládí Boha se báti? Protože sám z mládí Boha se bál; proč jej z mládí učil varovati se všeho hříchu? Protože sám se varoval: jaký byl Tobiáš jeho otec, takový byl Tobiášek jeho synáček...*“ (M. Pellizotti, 1741, 139)

Damascen Marek na Tobiášově příběhu ukazuje, jakým způsobem Bůh zkouší naši trpělivost, Náchodskému slouží jako příklad toho, že není rozhodující u dětí (ale u lidí vůbec) krása fyzická, ale duševní a že na vzhledu a jeho vadách nezáleží: „*I Tobiáše slepého budete míti Bohu milého.*“ (Š. F. Náchodský, 1707, 130)

Jelikož se kazatelé inspirovali pouze určitou částí Tobiášova příběhu a chtěli zdůraznit především jeho vytrvání a odhodlání, ke šťastnému konci z Bible ve svých příbězích nedospějí, není to v jejich podání ten nejzásadnější moment z celého příběhu.

David a Absolon (Druhá Samuelova, 13 - 19)

David byl král, který se dopustil cizoložstva, ale dítě takto zrozené zemřelo; jeho syn Absolon (někdy též Abšalóm) se proti němu spiknul. Po vzájemném boji byl Absolon poražen, nešťastnou náhodou uvízl ve větvích posvátného stromu a královi bojovníci jej zabil; král David ale místo radosti z vítězství cítil bolest ze smrti svého syna. I tento biblický příběh dává bohatý materiál k podpoření či vysvětlení různých myšlenek.

Na hřešení Davidově a následných strastech, které ho potkaly, kazatelé ukazují, jakým způsobem k sobě Bůh obrací své zbloudilé ovečky. Neboť David na Boha zapomněl a hřešil, ale nastalé neštěstí ho přimělo obrátit se na správnou cestu – k Bohu. Při prvním neštěstí, které ho potkalo (nemoc jeho dítěte narozeného z cizoložstva), se postil a trápil své tělo po 7 dní, při neštěstí druhém chtěl za svého syna zemřít, protože „*neštěstí dítěte vlastně jest rodičův neštěstí*.“ (J. Kleklar, 1701, 627) Neboli – pomocí velkých protivenství navrací Bůh věřící zpět na správnou cestu. Totéž na příběhu Davida ukazuje i Antonín Kelský, když vkládá Davidovi do úst tato slova: „*Obrácen jsem v bidě mé, když mne, jako trn, bodlo svědomí*.“ (A. Kelský, 1734, 821)

Damascen Marek se zaměřuje na jinou stránku příběhu, a to je Absolonův nevděk – jeden z nejčastějších hříchů dětí. Protože i přesto, že David o syna pečoval a i přes veškerá přikázání k uctě, kterou by měly děti ke svým rodičům mít, Absolon pozvedne ruku proti svému otci; bouřlivou reakci Davidovu kazatel popisuje pomocí řečnických otázek: „*Ty, synu můj Absolone, ty proti mně povstáváš, který mě máš zastávati? Ty mě hubiti a shladiti se vynasnažuješ, který mě máš brániti a chrániti?*“ (D. Marek, 1728, 101)

Podobný konec, jakého se dočkal nezdárný Absolon, líčí „Příkladná píseň všem nezvedným dětem na světlo vydaná“ (1775-1820), kde je nezdárný syn za svá provinění potrestán takto: „*...vítr s ním třikrát zatočil, a donesl ho na pustý les, tam vzal nešťastný konec. Vnesl ho mezi dvě skály, tam zůstal viset za nohy, visel tam právě pět neděl, než byl od lidu nalezen*.“ Absolon také uvízl ve vzduchu, i když ne za nohy, ale za hlavu ve větvích posvátného stromu, „*takže se ocitl mezi nebem a zemí*.“ (Druhá Samuelova, 18, 9) Podoba příběhů obou nezdárníků spočívá ale ještě v něčem jiném: na počátku jejich konce je snaha utéct před trestem: Absolon utíká před vítěznými královými služebníky, syn z kramářské písně před trestem božím.

Biskup Heli (První Samuelova, 2, 12-36; 3, 1-18; 4, 1-19)

Nejvyšší židovský biskup Heli (někdy též Héli, Élí) je líčen v Bibli i v exemplech jako muž svatého života, ale protože přísně netrestal obžerství a smilstvo svých synů, byl od Boha potrestán, a to velmi krutě. Exempla, která se ho týkají, jsou výjimečně jednotného zaměření a poslání – všechna mají zdůraznit důležitost a nenahraditelnost výchovy a trestů u dětí. Způsoby, jakým je s příběhem biskupa Heliho zacházeno, se blíží hrůzostrašným historiím, zejména detaily a expresivita vyličení trestu, kterému Heli a jeho synové došli: Jeho dům byl zaklet od Boha až navěky, a stalo se mu mnoho zlých věcí: „...zemdlely mu oči, zchradla velikým strachem duše jeho, lid izraelský poražen byl od filistýnských, dva synové mu zemřeli, on sám se lekl a upadl ze stolice hlavou naznak a skloniv hlavu, umřel. Jeho nevěsta, žena Fineesova, jsouc těhotná, nedochůdce porodila a svůj život bídně dokonala. Hle jak mnoho zlého z toho pošlo, že ten otec svým synům příliš folkoval a jich, jak náleželo, z jejich hříchu netrestal.“ (M. V. Štejer, 1695, 460)

V jeho příběhu bývá zdůrazňována především ta skutečnost, že svých synů se místo potrestání pouze zeptal, proč činí takové věci a dal jim nepatrné napomenutí. Kazatelé tedy zmiňují především tuto stránku příběhu – Heliho měkkost, absenci trestů a následky, které z ní plynou, tedy především boží trest jako spravedlivá odplata za hřích.

Abraham a Izák (První Mojžíšova, 22, 2-18)

Příběh Abrahama a Izáka je kazateli přejímán takřka ve stejné podobě, v jaké ho můžeme nalézt v Bibli. Bůh, chtěje Abrahama vyzkoušet, mu přikázal: „Vezmi s sebou svého jediného syna Izáka, kterého miluješ, odejdi do země Mórija a tam ho obětuj jako oběť zápalnou na jedné hoře, o níž ti povím!“ (První Mojžíšova, 22, 2) Abraham neváhal poslechnout a v boží zkoušce obstál. Poslušnost, se kterou byl ochoten splnit příkaz Otce i za nejvyšší cenu, je vlastnost, pro kterou ho dávají kazatelé za vzor. Izák, jehož život byl nakonec ušetřen, se stává příkladným synem pro svoji poslušnost a pokoru, se kterou vyhověl svému otci, když s ním šel dobrovolně na smrt.

Marnotratný syn (Evangelium svatého Lukáše, 15, 11-32)

Podobenstvím o pravé lítosti a pokání je příběh marnotratného syna, jenž se vrací ze světa bez peněz, které prohrál, chudý a sám. Jelikož ale prokáže pravou lítost nad svým chováním a kaje se, jeho otec ho přijme zpátky a zahrne jej péčí a dary. Shodně s Bibli toto exemplum znázorňuje přijímání kajících se hříšníků Bohem a vypráví o božím milosrden-

ství; otec tady vlastně znamená Otce nebeského a syn zbloudilou ovečku, která nakonec nalézá cestu zpět ke svému pastýři.

Exempla ze zvířecí říše

Zvyky zvířat a zkoumání jejich chování je známo už od dob Plinia, z něhož samozřejmě kazatelé také čerpali a často jeho jméno zmiňují. Zaujalo je především chování zvířat, jejichž nejviditelnější projevy se nějakým způsobem týkají rodinného života a rodičovských rolí nebo naopak dětských rolí, ať už toto chování bylo v dobrém nebo ve špatném smyslu. A kazatelé nejzřetelněji zaznamenali především chování opice, jejíž láska (přehnaná) se dokonce stala součástí užívaného pojmenování „opičí láska.“

Opice

Miluje svoje děti, ale projevuje to tím, že je k sobě tak silně tiskne, až je udusí. Kazatelé tento zvířecí příklad používali mimo jiné pro podobnost opice s člověkem: „*Opice tvaří a práci, též mravův lidských vytvářitelkyně, z veliké lásky, jak píše Plinius, tak dlouho k sobě své mladé tlačí, tak dlouho celuje a objímá, až z veliké lásky zatlačí; a morduje, kdy miluje.*“ (B. H. J. Bilovský, 1721, 62) Slouží tedy jako ukázka lásky, která byla dobře míněna, ale špatně projevována. Přehnaná láska rodičů k dětem se projevuje přílišným zahlcováním dětí bohatstvím, penězi a hmotnými statky vůbec. Tato přemíra péče o těla (místo správné péče o duši) má ten následek, že děti se těmito dary také nakonec „udusí“, „zemřou“ (duševně).

Vlaštovka

V pobělohorských kázáních má roli poměrně rozporuplnou. Je to totiž pták, který předvádí vzorné rodičovské chování ke svým dětem, ale zároveň pták, který je spojován s neštěstím svatého Tobiáše – ten oslepl právě kvůli vlaštovčímu trusu. Paradox této situace spočívá v tom, že to byla zrovna vlaštovka, která se například ke svým mladým chová velmi hezky: vlaštovčí mláďata jsou po narození osleplá jako většina mláďat a vlaštovka proto lítá a shání vlaštovičník – bylinu, jejímž potřením by se oči mladých vlaštoviček měly otevřít, což mohlo být chápáno jako „*duchovní prohlédnutí temnoty z hříchu.*“ (J. Royt, H. Šedinová, 1998, 135) Tamtéž se píše: „*Aristotelés a Aelianus píší o tom, že vlaštovka spravedlivě rozděluje potravu svým mláďatům, byla proto považována za symbol mateřské lásky.*“ Musí to být právě toto hodné a obětavé zvíře, co způsobí takovou bolest muži svatého života – Tobiášovi. Kdyby ho připravil o zrak jiný pták, například krkavec, nebylo by

divu, „*neb on rodičům svým oči vyklubává,*“ píše Marek a dodává, že o to je to horší. Dokazuje to i slovy Tobiáše samotného: „*...to bolest mou rozmnožuje a srdce truchlivé lomcuje.*“ (D. Marek, 1728, 99) Rozporuplnost této situace má svůj důvod. Vše je totiž dílem boží prozřetelnosti a Bůh v tomto případě zkouší trpělivost a sílu víry Tobiášovy, která musí přetrvat i přes veškerá protivenství a neštěstí. To, že ho o oči připravil vzor starostlivého rodičovského chování, zesiluje účinek celého příběhu a o to víc může být Tobiášova trpělivost vyzdvižena. Vlaštovka se v tomto případě stává pouze nástrojem, nástrojem nevinným a mlčícím. Zajímavé je, že v Bibli se píše o vrabci, nikoli o vlaštovce; kazatelé zřejmě vlaštovky užili právě, aby zdůraznili tento paradox.

Damascen Marek zdůrazňuje ještě další stránku vlaštovky - a to je její chování vůči hospodáři domu, ve kterém bydlí (vlaštovky nemají hnízda v přírodě, ale usidlují se ve dvorech lidských obydlí). Když se totiž vlaštovka rozhodne odejít, učiní tak naráz a bez rozloučení – a v tomto bodě ji Marek přirovnává k nevděčným dětem, jež odcházejí bez rozloučení od svých rodičů, kteří jim poskytli ochranu v potřebnou dobu. Občas se v této nemilé roli objevuje ptactvo jako takové – v roli nevděčného tvora, který odchází bez poděkování za prokázané dobrodiní. Například A. Kelský (1734, 808) zmiňuje příklad ptáka zvaného králíček – který létá k lidem, jen když něco potřebuje, pouze v zimě, když má hlad a trpí, jinak si na ně ani nevzpomene.

Čáp

Čáp vystupuje v kázáních jako příklad vzorného chování dětí. Mladí čápi se o starého čápa starají, nosí mu potravu a v případě potřeby ho i přenesou na jiné místo. „*Podle antické literatury čáp krmí své rodiče, když se o sebe neumějí postarat. Z toho někteří autoři (...) vyvozují, že čáp je symbolem rodičovské lásky k dětem.*“ (J. Royt, H. Šedinová, 1998, 121)

I podle Michala Pellizottiho je čáp symbolem pro dobrotu a lásku dětí k rodičům, „*...čáp mladý k svým starým jest náchylný, jim slouží, jich šetří a dochová až do smrti.*“ (M. Pellizotti, 1741, 544). A proto by se od něj správnému chování děti měly učit.

Pes

Zastává různé role i v závislosti na svém stáří: exempla vyprávějí o štěňatech, psech, starých psech... Ale většinou mají psi role negativní, vystupují v nepříznivém světle. Dokonce je někdy zmiňována podobnost psů s čerty, častěji v kramářských písních.

Když chce autor vylíčit hrůzu a špatné chování dětí k rodičům, popíše to tak, že se k nim chovali jako k psům, vykázali jim místo jako psům nebo „*dávali jim psí jména*“ (Příkladná píseň všem nezvedeným dětem na světlo vydaná, 1775-1820), psi se stávají v kramářských písních součástí takovýchto slovních obrátů: „...*hodila jí kus chleba jako psu*“ (Píseň jistá a pravdivá, která se stala v charvatské zemi, 1775-1820) nebo se psi často poštívají proti někomu jako zbraň při vyhánění lidí z domu (bohužel se nezřídka jedná o vyhánění rodičů dětmi). Pes byl tedy chápán spíše jako něco podřadného, potupného.

Tuto roli zastává v písních i v kázáních. Bilovský užívá „psiho přirovnání“ k popisu špatného chování dětí k rodičům: „*Tu uslyšíte: Jdi, starý pse, mně z domu! Ó, kým zdechneš, stará mrcho, ó, ošklivá tísto! Znamenejme: psema rodiče nazývají, nebo takové děti jsou právě jako psi! Psi mladí, dokavádž jich matky mlékem kojí, tu budou hráti, hubu matce oblizovati, skákati, vesele hafati. Než počkej, až vyrostou, co uhlídáš? Ať se matka jen ukáže a jim kost suchou bere, rozedrou tlamu, do očí matce skáčí a co vztekli psi se do ní dají: to psi. Nedělají tak nepodařilé děti? Ó štěňata nevděčné, nedarmo rodiče vaše podle plemena a způsobu vašeho psema nazýváte! Než běda vám, když přijde čas, v který tanquam rabiosi canes, co vztekli psi na řetězi pekelným přivázání výti budete!*“ (B. H. J. Bilovský, 1721, 94)

Lev

Lev je odnepaměti považován za krále zvířat, za bytost silnou a neporazitelnou; pokud se vyskytne v kázání exemplum se lvem, demonstruje se tím ponížená síla, síla, která nic neznamena v porovnání s hloubkou božího milosrdenství. Lev v exemplech mívá v noze trn a upozadí svoji sílu před člověkem, aby mu jej vyndal, stejně tak král, jenž má nemocného syna, upozadí svoji moc a hodnosti, padá na kolena před Kristem a prosí o záchranu svého syna, stejně tak občané města Ninive, které mělo být vyvráceno, shodili nádheru, pýchu a začali si sypat popel na hlavu. Tento poslední obraz dokazuje naprosté snížení se, zvnitřnění se s pokorou a pokání. Kazatelé využívají protikladu něčeho silného (lva), které se ale oproti Bohu stává slaboučkým (uvedení jiného zvířete v této souvislosti by nemělo by takovou sílu jako v případě tohoto „krále“).

Ve Štejerově exemplu (M. V. Štejer, 1695, 386) lev takto vrací dobrodiní člověku: lev si zabodne do tlapy trn, pastýř - i přes svůj strach - mu jej vytáhne a tím ho zbaví trápení; lev se mu za to odvděčí, když pastýře, zajatého za nějaké provinění a vhozeného k šelmám, nejenže nezabije, ale zabráni také ostatním šelmám, aby mu ublížily. Tímto příkladem Šte-

jer učí lidi projevovat vděčnost. Exemplum nacházíme už ve středověkých exemplech. (K. Dvořák, 2001, 39)

Žába

Pokud se v exemplech vyskytne žába, pak jako zvíře vzbudící odpor, zvíře, jehož se lidé štítí (představíme si ji tudíž jako ropuchu, nikoliv například skokana). „*Žába, žijící v mokřinách a bažinách, byla zosobněním negativních vlastností,*“ dává nám za pravdu Slovník symbolů. (J. Royt, H. Šedinová, 1998, 120) Proto v exemplu o nevďčném synovi hraje roli trestu za spáchaný hřích, drží se provinilcovy tváře a nelze ji dostat pryč (viz níže, str. 60). „*Žába vodní se před deštěm skryje, což připomíná hříšníka skrývajícího se před Bohem.*“ (J. Royt, H. Šedinová, 1998, 120)

Hlemýžď

V přírodě vychovává svého syna pouze skrze svůj pohled – nemůže se k němu přes tvrdou skořápku dostat, tak na něj alespoň hledí a tím ovlivní jeho povahu: tudíž podobnost otce a syna není nahodilá, jak dokazuje kazatel Michal Pelizotti následujícím tvrzením: „*Píšou milo-mudrcové nebo filosofové, že hlemejžd', a nebo Schildkrott, poněvadž nemůže na způsob slepice vychovati vejce pro svou tvrdou skořapinu, ustavičně na něj hledí, což trvá i celý rok, a tak svýma očima vejce vychová až vylihne, že jemu ten mladý hlemejžd' ve všem podobný jest. Otec nápodobně má býti na syna jako hlemejžd': rodičům lidský způsob musil dáti Bůh, nebo viděním mají syny svý vychovati a obživiti, to jest mají míti na svý syny pozorné oko, by viděli, jak živi jsou, jakých mravů a povah jsou, co mluvějí, co činějí, s kým zacházejí, anobrž co vnitř myslejí v srdcích svých.*“ (M. Pellizotti, 1741, 135)

Proto se hlemýžď stává vzorem rodičovské výchovy: stejně jako on by měli rodiče hledět na svoje děti, respektive do jejich očí, aby poznali, co v dětech vězí, protože do srdce se kouká z očí.

Káně

V kázáních hraje tutéž roli jako vlaštovka (resp. její horší stránka), a to roli nevďčných dětí. Paralelu mezi údajným chováním káněte v přírodě (rodiče se starají o svá mláďata, dokud jim nenaroste peří, ti je ale poté opouštějí, ne-li vyhazují z hnízda) a chováním lidských mláďat netřeba dlouho hledat. Ať už je u kazatelů zmiňována vlaštovka, káně či ještě jiný druh ptactva, na tomto druhu nezáleží; autoři zde narážejí na všeobecnou vlastnost mladých (mláďat obecně), že když jsou ještě nemohoucí a slabá, potřebují svoje rodiče k přežití, ale jakmile díky zákonu přírody nabudou jen trochu samostatnosti, již opouštějí

rodné hnízdo, starost rodičů jim nevracejí (schovávají před nimi ulovené jídlo apod.), nezřídka dokonce vyhazují rodiče z hnízda (káně má znázorňovat jen jakéhosi konkrétního zástupce tohoto obecného principu). Bilovský vztahuje vlastnost ptáků na děti a neváhá je oslovovat káňaty: „*O nešťastné káně, jak jste se i mezi dítkami rozplemenily! Dokud dětem péří nenaroste, ach tu se rodičům pochlebují, zlaté hory slibují, životy i své duše jim k službám obětují. Než počkejte, až jim křídla narostou: jak káně starým svým ani kosti nepřejí, před nimi pokrm skrejvají, tak oni vám udělají, a jak káně rodiče své z hnízda, tak oni vás z domu vyženou!*“ (B. H. J. Bilovský, 1721, 93).

Holubice

U vnímání holubice nalezneme dvě protichůdné tendence: holubice má v křesťanství spíše pozitivní roli, již ve starém Orientu byla posvátným ptákem, je symbolem Ducha svatého a lidské duše, která se vznáší do nebe, objevuje se i jako atribut mnoha světců, kde symbolizuje boží inspiraci kazatele nebo církevního učitele. O to více čtenáře překvapí, že se setká i s přívlastky „*holubičí tupost a hloupost*“ a s názory, že holubice se stará jen o rozmnožování, o „*hloupé a bez srdce plemenění*.“ (J. Kleklar, 1701, 85) Jediná možnost, jak s tímto rozparem naložit, je chápat holubici v kontextu zvířecí říše a zvyklostí naprosto odlišně od holubice v kontextu světa symbolů, kde neochvějně zaujímá své místo jako vzor čistoty a posvátnosti.

Medvěd

Medvědi jsou vyobrazováni jako strašlivá zvířata vzbuzující strach, proto slouží kazatelům jako součást přirovnání, například takového, že více než medvědi mohou dětem ublížit vlastní matky a otcové. Medvědi v biblickém příběhu roztrhali a zamordovali čtyřicet dětí, ale nesnědli je; kdežto rodiče svou zaslepenou láskou své děti žerou, matky často říkají svým dětem doslova: „*Láskou bych tě snědla*.“ (B. H. J. Bilovský, 1721, 63) Jakožto hroživá zvířata mohou být i součástí božích trestů, také podobně jako u psů je jim pro jejich hrůzostrašnost připisována podoba s ďábly. Například v „*Písni jisté a pravdivé*“ (1775-1820) je bezbožná dcera potrestána tím, že zplodí takovouto potvoru: „*Hlavu koňskou mělo a nohy nedvědí, místo rukou křídla, na způsob ďábloví*.“

Exempla ostatní

Exempla, která jsme zařadili do této skupiny, ukazují vztahy rodičů a dětí pomocí prostých popisů děje; nevycházejí z příměrů nebo podobenství. Jsou to příběhy, které navozují

pocit „reality“. Výraz „realita“ dáváme do uvozovek z tohoto důvodu: reálné jsou až na výjimky postavy, které v těchto exemplech vystupují - nejsou ani z biblického světa, ani ze světa živočichů; jsou to „obyčejní“ rodiče a „obyčejné děti“, které představují určité typické vlastnosti. Ovšem v příběhu se vždy vyskytuje nějaký zázračný prvek, k navození dojmu pravé skutečnosti mají tedy ještě pořád daleko. Díky svým postavám se tyto příběhy oproti dalším dvěma skupinám ocitají blíž k realitě, jsou tudíž i bližší lidem.

Nevděčný syn

Jako ukázka špatného chování k rodičům a následného božího trestu slouží exemplum o nezdárném synovi. Přestože jej kazatelé vyprávějí s drobnými či většími obměnami, dá se popsat určitý základní syžet, který je pro všechny verze téměř stejný: Nevděčný syn, který nějakým způsobem náhle přišel k velkému majetku (například uprosil otce, aby naň převedl celý dům a za to mu slíbil, že ho bude do konce života živit), se ožení, nedlouho po svatbě obrátí a vyžene otce z domu. Otec (případně oba rodiče) se nešťasten potlouká světem, dokud nepřijde boží zásah.

Zajímavé je, že podrobnosti tohoto zásahu jsou velmi podobné v několika verzích – otec jde za synem, vyhladovělý a doufající, že přeci jen syna obměkčí. Ten zrovna se svojí ženou připravuje hody – má v kuchyni připravenou tučnou pečínku (slepici, husu, kapouna). Tuto pochoutku ovšem před otcem schová a odbyde ho plesnivým starým chlebem, v některých verzích jen sprostou urážkou. Když se ale vrátí a chce se pustit do jídla, tu se ona dobrota promění v žábu a skočí mu na tvář, odkud se za žádnou cenu nechce pohnout. Ať se nevděčný syn a jeho žena snaží sebevíc (pálí ji ohněm, trhají ji, píchají do ní), dosáhnou jediného účinku: syn cítí bolest na té části těla, na které zrovna žábě ubližují. Dostat žabu pryč se tedy zdá být zcela nemožné, tak pevně se na jeho tváři drží. Některé verze v tomto bodě končí - například Štejerova (M. V. Štejer, 1695, 64), jiné pokračují (viz níže). Co ale mají všechny společné, je žába držící se zuby nehty na tváři provinilce jako Kainovo znamení. Tato památka na spáchaný hřích by mohla být vykládána jako boží trest za to, že se syn snažil před otcem schovat onu pečínku (tento moment je znám z pohádek 19. století), trest spočívající v tom, že hyzdí tvář a tím pádem se naopak ukrýt nedá.

Proto v druhé nejčastější verzi (která je k nevděčnému synovi milosrdnější, lépe řečeno - v těchto variantách je k němu milosrdný Bůh) činí syn pokání; vykonané pouti, pobožnosti, modlení mu nejsou nic platná, musí jako stanovenou pokutu chodit po světě s odkrytou tváří, vyznávat se ze spáchaného hříchu a tím se stát výstražným příkladem především pro děti. Teprve po této dlouhé cestě se žába ztratí a muž dojde vysvobození.

Tímto druhým způsobem příběh nevděčného syna vypráví znovu M. V. Štejer (1695, 384) a také například B. H. J. Bilovský (1721, 94 n.)

Kazatelé uvádějí v souvislosti s původem tohoto exempla svatého Bonaventuru. Jeden (drobný) společný rys nalezneme i v kramářské písni, která vypráví také o nevděčném chování dětí k rodičům: dvě z dětí jsou potrestány tak, že je při večeři udává dvě žáby. (Příkladná píseň o nevděčných dvanacti dítek, 1775-1820)

Neposlušný syn

Toto exemplum uvádí například Štejer (1695, 65), takto: neposlušný syn kradl, hýřil, až se ve svých osmnácti letech dostal na šibenici, byl pověšen a zešedivěl. Lidé se divili a modlili se, aby se dozvěděli, co tím Bůh míní, načež vstal biskup a řekl, že tímto se ukazuje, jak mnoho sobě ukracují život ti, kteří nechtějí být poslušní svých rodičů, a že tento mládenec měl být tak dlouho živ, jak na sobě ukazuje po smrti. Motiv zešedivění jako symbol nedožitých let se vyskytuje i v kramářské písni, jejíž námět je ale jinak zcela odlišný: kovář má syna, který se chová velice pyšně, utrácí peníze, když jej otec kárá, vysměje se mu a odkáže ho do pekla. Otec zavolá manželku, zpovědníka a zemře v 95 letech. Po pohřbu přichází k synovi pacholátko v bílém, které ho zavede k peklu; tam se nachází sedm ženců - Smrtí. Jeden z nich mu oznámí, že za dva dny zemře a že na márách zešediví, protože se měl dožít také devadesáti pěti let (jako jeho otec). Po zpovědi skoná ve dvaceti letech.

V kázáních i v kramářské písni se stává hlavním motivem neposlušnost dětí, což je přes veškerou dějovou odlišnost určitým spojovacím prvkem.

Nezdárný syn

Další kazateli oblíbené exemplum vypráví o nevychovaném synovi, jehož hrozné skutky ho dostanou až na šibenici a tam těsně před smrtí – naklání se k otcí, jako by mu chtěl něco pošeptat - mu ukousne nos a řekne, že kdyby ho otec z mládí trestal, nemusel by on takto špatně skončit. M. V. Štejer píše i o případu, kde syn ukousl matce z téže příčiny ucho. (1695, 457)

Původ exempla je už ve středověku – převypravuje ho Karel Dvořák ve svých Nejstarších českých pohádkách. Každý z autorů přitom zdůrazňuje jinou stránku příběhu: zatímco Štejer upozorňuje především na přehlížení přestupků, absenci trestů a její dopad, středověká verze zdůrazňuje ještě k tomu problematiku špatného příkladu: v ní totiž otec sám je

karbaník, opilec a tráví čas po hospodách, kam vodí odmala i svého syna – v tom spočívá hlavní příčina špatného konce.

Tato tři exempla jsme naschvál pojmenovali velmi podobným způsobem: chceme tím poukázat na jejich společné prvky, které nespočívají pouze v tom, že ve všech třech je hlavní postava nezdárný /neposlušný / nevděčný syn, ale mají ještě další společné rysy, například dlouholetou oblibu jdoucí daleko do minulosti - exemplum, jež jsme nazvali shodně s touto verzí Nezdárný syn, se objevuje už ve středověku (K. Dvořák, 2001, 107) - i do budoucnosti: zbývající dvě uvádí Martin Prugger ve své Knize příkladův z roku 1745 (327) a není nezajímavé, že jeho verze jsou téměř totožné se Štejerovými. Oblíbenost těchto těchto tři exemplů je zřetelná nejen v době pobělohorské, ale i v době předbělohorské - všechna tři uvádí též Petr Voit v soupisu exemplů Šimona Lomnického z Budče (P. Voit, 1991, 122). Tato obliba vyplývá především z jejich výchovného zaměření: „*Překladačská a pořadatelská praxe Lomnického znovu přesvědčivě ukazuje, že středověké látky byly zvláště pro své mravněvýchovné poslání živé i v písemnictví 16. a 17. století.*“ (Voit, 1991, 63)

Tamtéž (100) se vyskytuje i následující exemplum, v rámci této skupiny jedno z mála, které by se dalo označit jako „příkladné“ či „pozitivní“. Možná proto bylo také dlouhodobě využíváno - v Lomnického soupisu exemplů u něj nalezneme jednak odkaz na středověké dílo Rosarium Bernardina de Bustis již z roku 1498, jednak odkaz na dílo Frederika C. Tubacha Index exemplorum (1969). Bez povšimnutí by neměl zůstat ani fakt, že tento příběh (resp. velmi podobný) použil John Steinbeck ve svých Hroznech hněvu o několik století později (než zmiňovaný Lomnický):

Bohulibá dcera

Jedno z mála exemplů, která nejsou výstražná, ale vypovídají o dobrém vztahu dítěte a rodiče, je příběh uvězněného otce, jehož zachránila dcera tím, že jej chodila kojit vlastním mateřským mlékem. Tímto laskavým a příkladným činem dcera nejen zachránila otci život, ale získala pro něj i svobodu (dojatá vrchnost otce propustila z vězení). Toto exemplum můžeme najít například u B. H. J. Bilovského (1721, 96), shodně jej vypráví též M. Prugger (1745, 324n.)

Stoleček pro otce

Exemplum uváděné u Dvořáka jako Stoleček pro otce má svůj původ ve středověku, ale až na svou první část, zdá se, zůstalo kazateli nepovšimnuto. Jeho úvod se totiž shoduje s některými exempli v kázáních, resp. s jejich částmi: například s již zmiňovaným exemplum o nezdárném synu a žábě. Začátek příběhu je tento: syn přesvědčí otce, aby na něj převedl statek a stane se bohatým, navzdory svým slibům ale o otce nepečuje tak, jak by měl. V pobělohorských kázáních příběh pokračuje vyhnáním otce, ale tato středověká verze má jiné rozuzlení – syn otce nevyžene, ale pohoršen jeho stolováním (otec už byl starý a bezzubý) pro něj začne dělat zvláštní stoleček; teprve, když dotaz jeho vlastního syna („*A až budeš starý, to ti taky postavíme stolek ke kamnům?*“ - K. Dvořák, 2001, 153) přiměje otce zachovat se tak, jak se má chovat syn ke svému otci. Je zajímavé, že tento příběh, vhodný ke zpracování a k využití v kázáních o správném chování a úctě dětí k rodičům, se nikde ve zkoumaných textech nevyskytuje, jako by zmizel na několik století a objevil se až v básni Jana Nerudy Dědova mísa.

Boží soudy

Exemplum o poustevníkovi, které uvádí Kleklar a Štejer jako příklad nevyzpytatelnosti božích soudů, nacházíme i u Dvořáka mezi exempli středověkými s názvem Tajné úradky boží (K. Dvořák, 2001, 101). V tomto středověkém exemplu anděl v lidské podobě vykoná několik činů, které na první pohled vypadají jako úmyslné ubližování lidem. Poustevník, který s ním cestuje, vidí všechny tyto činy a pohoršuje se pro ně; teprve na konci příběhu se z andělových slov dozvídá, jaké důsledky by mělo, kdyby tyto zdánlivě špatné činy nevykonal, a že to jsou projevy božích soudů, do kterých běžní smrtelníci nevidí a ani vidět nemají.

Kázání pobělohorská z celé plejády skutků převzala pouze jeden, a to ten zdánlivě nejkrutější. Chtějí totiž vyzdvihnout poněkud jinou stránku příběhu, i když s touto zmíněnou souvisí: ukazují, jakým způsobem nás Bůh k sobě vede, pokud odbočíme ze správné cesty.

Ve verzi Jana Kleklara vypadá exemplum takto: anděl s lidskou maskou putuje světem s poustevníkem: na nocleh je přijme pobožný muž, který má malého synka v kolébce. V noci, když všichni usnou, anděl před zraky poustevníka malé dítě zardousí. Poustevník se nad tímto chováním pozastaví a pohorší, ale na konci cesty mu anděl vyjeví pravou příčinu svého chování – řekne mu, že tento pobožný muž, než dostal synka, konal mnoho dobrých skutků, ale po narození dítěte věnoval všechnen čas dítěti a dobrých skutků zane-

dbával (to znamená, že kvůli péči o syna zanedbával péči o svoji duši a tím se vydával na špatnou cestu). „*A protož se slitování božské vůle, že jest mu to dítě vzaté, aby se zase k svým milosrdným skutkům navrátil. A tak, dav mnohá jiná poustevníkovi naučení, před tváří jeho zmizel a nám také naučení nechal, že veliké jest dobrodiní synův neb dítek odřezávání, skrze které Pán Bůh rodiče od péčí a starostí zemských k svatějším pečem ctnostného života a k sobě povolává, aby místo pokladův na zemi shromažďovali sobě poklady na nebi, kterých rez nekazí, mol nežere, zloděj nekrade.*“ (J. Kleklar, 1701, 630)

Z tohoto exempla vyplývá více ponaučení: lidem se nepřísluší zkoumat boží soudy, protože Bůh jediný ví, proč se vše děje, a zdánlivě hrozivý skutek (a to i takový, jako je předčasná smrt dítěte) může být projev božího milosrdenství.

Rétorické a jazykové prostředky

V této kapitole se nechceme dopodrobna zabývat specifiky jednotlivých autorů, co se jazykové stránky týče, i když tato stránka jistě stojí za povšimnutí (a určitě i za to, aby jí byla věnována celá práce). Ani by to nebylo možné z hlediska spravedlivého přístupu, rovnocenného k oběma žánrům – u kramářských písní autora většinou neznáme. Ale stejně jako mají kázání a kramářské písně o rodičích a dětech svá typická exempla, dají se v nich nalézt i určité způsoby jazykového přístupu k tématu, všimnout si lze určitých oblíbených symbolů, podobenství, přirovnání, figur, které jsou s oblibou užívány.

Protože tematika rodičů a dětí v kramářských písních byla zpracovávána spíše epicky, mnoho rozvinutých podobenství a přirovnání zde nenalezneme. Ale řeč symbolů k tomuto období patří, takže se setkáme například s vyobrazením žence s kosou, který znázorňuje Smrt, nebo se zešedivěním nezdárného syna jakožto symbolem nedožitých let. Ve dvou písních lyričtějšího charakteru dokonce objevíme oblíbenou barokní metaforu – svět jakožto polní květ, který nás ošálí svojí pomíjivostí. Jinak jsou ale písně o rodičích a dětech zaměřeny spíše na věcnou rovinu, užívají prostá pojmenování, výběr jazykových prostředků se vyznačuje expresivitou a emotivností. O to víc ale můžeme mluvit o řeči symbolů a metafor v kázáních.

Podle M. Sládka (1995, 16) je během 17. století opouštěna forma tzv. „homilie“, kdy řečník vykládá celé znění úryvku evangelia a jednotlivé věty vykládá v tom pořadí, v jakém jdou v textu za sebou: kazatelé tudíž dostávají více prostoru pro různá jazyková ozvláštnění a pro projevení svého tvůrčího potenciálu. *„Kazatel mnohdy vybral z evangelijního čtení jen dvě tři hlavní a základní myšlenky, někdy jen jediné slovo, a tyto motivy dále rozvíjel pomocí symbolů, emblematických obrazů, exempel. (...) Velmi oblíbené bylo nepřetržité užívání podobenství nebo alegorie...“* (M. Sládek, 1995, 16) Základní myšlenka byla často rozvíjena také pomocí přirovnání, která kazatelé umně rozvíjeli – jako příklad nám poslouží krátká ukázka z kázání A. Kelského, ve které přirovnává děti vyrůstající mezi hříšnými rodiči ke svatému Janovi: *„Jan v okovách byl jest růže mezi trním, jako lilium mezi hložími a bodláčími, jako holubice mezi dravými luňáky, beránek mezi hltavými vlky, hvězda mezi oblaky, smaragd v blátě a drahá perla v písku.“* (A. Kelský, 1734, 10) Jazyková invence autorů byla opravdu bohatá. V souvislosti s rodiči a dětmi by se daly najít určité oblíbené symboly, podobenství, přirovnání a také oblíbené rétorické pro-

středky, přičemž všechny byly užívány ke stejnému účelu – zpestřit mnohdy rozsáhlou promluvu kázání.

Obrazná pojmenování

Velice oblíbená byla symbolika stromu a jeho plodů, které znázorňují rodiče a jejich děti. Jedno z možných vysvětlení, proč se tak často setkáváme s připodobňováním člověka ke stromu, nalezneme ve Slovníku symbolů: „*Protože se vegetační cyklus stromu – zrození - růst - zánik – podobá životním etapám člověka, byly stromy zejména v kulturách Asie a Austrálie antropomorfizovány.*“ Ale i v evropské, resp. křesťanské kultuře má strom své místo. „*Ve Starém zákoně jsou četné zmínky o celé řadě posvátných či zázračných stromů. (...) Efrém Syrský vysvětluje tajemství stvoření a jednoty Boha Otce s Kristem na vztahu kořenů a plodů stromu.*“ (J. Royt, H. Šedinová, 1998, 94n.)

I v kázáních se setkáváme s obrazem kořenů a dalších částí stromu, například u Michala Pellizottiho, který navrhl celou řadu příměrů souvisejících se stromem ve svých kázáních o podobnosti otce a syna. Tato podobnost může být v důsledku kladná nebo záporná, jak poznáme z následující ukázky: „*Obyčejně urození páni svůj rod dají vymalovati na způsob stromu, že kořen téhož stromu jest první otec, pak na ratolestích nebo větvích jsou malovány děti a podle rodu táhnou se od prach prach děda až do nynějších rodičů. Jest-li kořen dobrý, bude i dobrý strom a - jak dí apoštol Páně, jest-li kořen svatý, i větve. Pak-li kořen zlý, jak větve mohou býti dobrý?*“ (M. Pellizotti, 1741, 156)

Obrazná pojmenování související se stromem a některou jeho částí kazatelé rozvíjejí často a velmi rozmanitými způsoby. Tato různorodost jistě stojí za podrobnější pozastavení. Tak například podle Jana Kleklara syn k otci „*přináleží nejináč než jako ovoce k svému vlastnímu stromu*“ a myšlenku o provázanosti a blízkosti autor dokončuje takto: „*Strom zajisté, kdyby rozumnou duší byl obdařen, větší by bolest nesl nad zkázou ovoce svého vlastního nežli cizího.*“ (J. Kleklar, 1701, 82) Když mluví o přílišné péči rodičů o děti, přirovnává děti k vlkům na stromech – tedy k něčemu až škodlivému, co je nutné odpojit, stejně jako vlky je nutné odřezat, aby „*stromy rostly do výšky a neplazily se po zemi. (...) Veliké jest stromu dobrodiní listí neb větviček odřezávání.*“ Vlky, větvičky, listy – rozmanité označení má kazatel pro děti, které je lepší odřezat, aby rodiče nevynakládali všechnu sílu na péči o ně. Toto podobenství rozvíjí Kleklar dále: „*A protož stromův dobrodiní jest větviček odřezávání, veliké zajisté dobrodiní zvláště těch rodičův, kteří přílišně své dítky milují a následovně větší než sluší o ně časnou péči vedou, čímž se stává, že tak milované*

dítky všechnu sílu ducha svým rodičům odnímají, takže žádného ovoce dobrých skutků vydávati a nahoru k nebi se pozdvihovat nemohou, ale toliko po zemi časného pečování se plazí...“ (J. Kleklar, 1701, 629)

Kazatelé touto řečí symbolů, podobenství a přirovnání vyjadřují základní myšlenky celé problematiky rodičů a dětí. Pokud píší o podobě stromu (otce) a syna (plodu, štípku nebo větvi), chtějí tím připomenout tolikrát zmiňovaný požadavek dobrého příkladu. Pokud chtějí zdůraznit péči o duše dětí, kterou jsou rodiče povinováni, vyjádří to pomocí přirovnání rodičů k zahradníkům, kteří jsou povinováni stromky dobře uvázat. Proto by také rodiče „...*hned z mládí o to nejpilnější péči a starost měli, jak by mladé stromky k podporám uvázali, aby rovně v ctnostech rostli a k žalosti nedorostli.*“ (D. Marek, 1728, 98)

A pokud zmiňují problém výchovy nevlastního dítěte (v této době poměrně běžný), nalézají také hodně příkladů a vzorů v říši přírody i jinde. Například Š. F. Náchodský píše, že by se rodič měl starat o cizí dítě jako o vlastní, stejně jako když strom při štěpování přijme cizí keřík, když krůta zvaná morka přijme cizí vajíčka, když Ježíš přijímá za poddané tři krále, ač byli z cizí země. (Š. F. Náchodský, 1707, 112)

Příklad stromu a štěpu nalezneme i u Pellizottiho, ale poněkud v jiné rovině: Pellizotti naopak vidí v odřezaném štěpu nový život, který bude Bohu pro radost (když je odřezán od dobrého stromu) a sám vyrostе do krásy: „*Přichází mně mravný otec jako dobrý strom, mravný syn jako dobrý štípek, který v svém čase se odřeže od dobrého stromu a vštípi se do dobré země, zalívá se často, před mrazem, před zimou se zaopatří a když vyrostе, jest tak pěkný a jest tak ourodný jak strom, od kterého odřezán jest, že oba dva stejný ovotce nesou. A bude jako dřevo, které vštípeno jest podle tekoucích vod. Totiž syn: a co jsou tekoucí vody? Jsou pěkný mravy otce, kteréž ovoce své dá v čase svém. Až vyrostе, že v mravích bude podobný otci svému, a jak říkávají: jablko daleko od stromu neupadne. (...) A co kdyby červ štípek hryzl? Nic jemu neudělá: a co jest ten červ? Jest hřích, který hryže svědomí, když ale syn na svém otci nevidí, neslyší, co hříšného, co pohoršlivého jest, bude se varovati všelikého hříchu, byť od něho hryžen nebo pokoušen nebyl, kterým by ani Boha ani otce nerozhněval. A všechny věci, kteréž učiní, prospěšný budou: proč? Protože dobře vštípeno jest: Hle páni rodičové! Jaký strom, takový štípek, takové ovotce. Jaký otec, takový syn.*“ (M. Pellizotti, 1741, 135)

Na této ukázce můžeme spatřit více oblíbených rétorických figur najednou. Kromě již zmiňovaného přirovnávání stromu k otci a synu ke štěpu je to především interrogatio - řeč-

nická otázka, dále užívání přísloví, a figura zvaná repetitio. U této figury se zastavíme jako první.

Rétorické figury

Repetitio je užíváno ve snaze nějakou myšlenku zdůraznit, zopakovat. Ve výše zmíněné ukázce má tuto funkci opakování slovního spojení „Jaký..., takový..., takové...“ na konci, které vyústí v konkrétní přísloví „Jaký otec, takový syn“: to má v celém kázání funkci vícerou - je totiž nejen název kázání, ale také jeho hlavní motiv, hlavní myšlenka, která se celým kázáním prolíná a pokračuje až do kázání následujícího. Působí tak jako záchytný bod, jako dno, od kterého se kazatel odrazí k dalšímu výkladu, vždy jiným směrem, aby vystihl všechny roviny tohoto problému. Tím, že se tato věta několikrát během jednoho kázání opakuje, stává se sama také repeticí.

Není výjimečné, když je repetitio ve snaze o co největší důraznost spojené s otázkou či zvoláním: „*Synu můj, Absolone! Absolone, synu můj! Kdo mi dá, abych já umřel za tebe, Absolone, synu můj, synu můj, Absolone!*“ (J. Kleklar, 1701, 625)

V takovýchto případech se spojuje více figur najednou, v tomto případě opakování s řečnickou otázkou. Řečnická otázka jakožto součást dialogu mezi čtenářem a kazatelem patřila mezi velice oblíbené a často užívané rétorické figury.

Na výše uvedené ukázce z díla Michala Pellizottiho si můžeme povšimnout, že otázky takto kladené vyznívají, jako by je vymýšlel někdo další, ne kazatel sám. Oblíbený v souvislosti s vychováváním byl styl takového dialogu, kdy kazatel nejprve položí otázku jakoby za někoho z posluchačstva a sám pak na ni odpovídá. Podobný způsob je znám z gramatických spisů z tohoto období – je to styl Štejerova Žáčka jakožto dialogu učitele se žákem a není náhoda, že tento způsob byl užíván i u kázání. Tento způsob sdělování nějakých důležitých zásad má totiž větší vliv na posluchače: jednak si leckterý uvědomí, že i jeho podobná otázka napadla (následující ukázka dokazuje, že kazatelé si tohoto faktu byli vědomi a zmiňují ho, vyznívá to i tak, jako by se snažili posluchače v odpovědi „předběhnout“; kdyby to totiž neudělali, mohla by být nějaká věta špatně vykládána), a jednak při stylu otázek a odpovědí je myšlenka snáze zapamatovatelná. Celý krátký úsek pak vypadá například takto (součást kázání na Den mláďátek o Herodesovi a jeho vyvražďování dětí): „*Ještě tuto snad někdo řekne, chtě soudy boží všetečně zkoumati: Proč Pánbůh na tyto nevinné dítky dopustil smrt? A proč častěji dopouštívá, aby ušlechtilí mládenečkové před časem umírali? Odpověď. Nesluší soudů božích nám nevystižitelných stíhati, dosti nám,*

že víme, že všechno dobré jest (což on ustanoví) a že v ničemž nemůže chybiti.“ (M. V. Štejer, 1695, 558)

Nejvýrazněji styl takového dialogu nacházíme u Štěpána Františka Náchodského, kde „svatovšetečné otázky“ jsou součástí každého jeho kázání, následují vždy po citátu z evangelia a „předmluvě na řeč“ toho kterého kázání. Metodu otázek a odpovědí Náchodský užívá především v části své postily, jež se odlišuje od ostatních, jedná se totiž o „*Katechismus užitečný, a rodičům k vyučování dítek svých složený*.“ (Š. F. Náchodský, 1707, 758) Zde se střídají otázky otce s odpověďmi syna, jedná se tedy o dialog, který vypadá takto: „*Otec: Kdož jest tebe stvořil a na tento svět poslal? Syn: Pán Bůh. Otec: Kdo jest ten Bůh?*“ atp. (tamtéž)

Martin Prugger svoji Knihu naučení a příkladův uspořádal také způsobem otázek a odpovědí, ale v tomto případě otázku i odpověď pokládá sám kazatel. Pruggerův výklad pak probíhal takto: „*Proč bývají děti pro zlý život a příklad rodičů obyčejně taky zlí?*“ Stručná otázka, po které následuje mnohem rozsáhlejší odpověď, v níž upozorňujeme na přísloví o stromu a jablku (a také na další přísloví): „*Jako bohobojní rodičové, jak jsme vejš zaslechli, obyčejně nábožné, tak zlí a bezbožní sobě podobné dítky vychovávají, neb nedaleko jablko od stromu padá, taky obyčejně jak starý ptáčata zpívají, tak mladí po nich štěbetají; jest starožitné přísloví; odkud ale to pochází: mudřec Seneca praví, že dítky nějakému stádu přirovnané mohou být, neb (jak mluví dál), dobytek následuje předcházející stádo, a tam jde, kam by jíti nemělo, ale kráčí za svým stádem. Na ten způsob řídějí se dítky, oni následují své rodiče v dobrém i zlém, a byť jim mnohokrát na mysl přišlo, že to neb ono chválibné není, na to málo dbají, myslí: když jest to rodičům dovoleno, taky nám to zapovězené není.*“ (M. Prugger, 1745, 336)

Zvláštní případ řečnické otázky je takový, při kterém je oslovenován neživý adresát (v případě kázání většinou Bůh), apostrofa: „*Milý Bože, jak také bylo tomu starečkovi okolo srdce?*“ (B. H. J. Bilovský, 1721, 96)

Důležitost oslovení jakožto dialogu s posluchači je výrazná nejen u kázání, ale i u kramářských písní, kde píseň oslovením posluchačů začíná. Například „*Poslyšte křesťané, žalostné noviny, co budu zpívati nyní té hodiny.*“ (Píseň jistá a pravdivá, 1775-1820) „*Přistupte sem, ó, křesťané, poslechněte věci divné.*“ (Píseň pravdivá dvouch bohaprázdných synech, po 1733) „*Poslechněte, co se stalo, v pravdě, v skutku vykonalo.*“ (Příkladná píseň všem nezvedeným dětem na světlo vydaná, 1775-1820) Jak lze vyčíst z těchto tří ukázek, u

kramářských písní hrálo toto oslovení roli v přilákávání posluchačů ze širokého okolí, bylo tedy pochopitelně na začátku písně.

Jinak je tomu u kázání. I tam bylo oslovení důležité, ale vyskytuje se častěji vprostřed kázání nebo alespoň uprostřed věty (na úplném začátku kázání se nachází citát z evangelia). Oslovení se vyjadřuje k té části publika, ke které je poučení zrovna v tu chvíli směřováno, ale tím, že je v půlce věty, zamezí kazatel tomu, aby již od začátku vnímala pouze část posluchačstva: začne zeširoka a teprve postupně téma upřesňuje. Oslovení zpestruje tok řeči a upoutává pozornost například při zdouhavější pasáži. „...*kdybyste vy, matky, na uzdě držely hned od kolíčky dcery vaše...*“ (B. H. J. Bilovský, 1721, 65) „*Odpuste, rodičové, manželky i manželové...*“ (tamtéž, 54) „*Učte se, učte, o rodičové...*“ (J. Kleklar, 1701, 81) „*Slyšte páni rodičové, zlatouštího kazatele...*“ (M. Pellizotti, 1741, 545) „*Zavírám, laskaví křesťané, mé kázání...*“ (A. Kelský, 1734, 825)

Oslovení a dialog v kázání vůbec pomáhal kazatelům přiblížit se k prostému lidu, tak trochu se snést z vyvýšené kazatelny, alespoň slovně se k lidem přiblížit a promlouvat přímo k nim. Kazatelé jakožto představitelé „řečnictví duchovního“ tyto prostředky na získání posluchačovy pozornosti dobře znali. Ze stejného důvodu užívali také přísloví a další útvary, které byly lidem blízké.

Přísloví a rčení

Ve výše uváděné ukázce (str. 67) z kázání M. Pellizottiho čteme, že „*jablko daleko od stromu neupadne*.“ Přísloví, úsloví, rčení a pořekadel, která se nějakým způsobem dotýkají rodičů a dětí, se objevuje více, ale toto nacházíme s drobnými obměnami snad u všech kazatelů, když se věnují otázce přináležitosti dětí k rodičům. „*Jablko nepadá daleko od stromu, jaký rodič, takové děti*.“ (M. V. Štejer, 1695, 661) „*Nedaleko od stromu jablko padne a je-li otec špalek, syn jako špalek zůstane*.“ (D. Marek, 1728, 91)

V četnosti výskytu s ním soupeří přísloví popisující fakt, že co se člověk naučí zamlada, to v něm zůstane až do stáří. Jakožto útvaru lidové slovesnosti jsou jeho varianty opravdu různorodé:

„*Čím hrníček navře, to nikdy z něho nevyvře*.“ (B. H. J. Bilovský, 1721, 54)

„*Čím hrneček po novu navře, tím potom vždycky zapáchá*.“ (M. V. Štejer, 1695, 61)

„*Čím nový hrníček navře, tím bude zapáchati, až se rozrazí*.“ (M. V. Štejer, 1695, 662)

„*Říkáváme, že hrníček čím navře, tím voní*.“ (M. Pellizotti, 1741, 131)

Toto přísloví je také hojně opisováno dalšími způsoby, například: „Čemu Janíček přivykne, tomu pan Jan neodvykne.“ (B. H. J. Bilovský, 1721, 54) či „Na dobrém začátku všech věcí dobrý konec...“ (tamtéž), nebo: „Jak kdo z mládí začíná živ býti, tak bude živ budoucím časem.“ (M. V. Štejer, 1695, 662)

Častěji se setkáváme s takovými poučkami, které působí jako přísloví (často také mají shodně s příslovími původ v Bibli), ale je v nich zřetelná kazatelova tvůrčí invence. „Kdož cti otce svého, životem delším živ bude a kdož poslouchá otce svého, potěšíť matku svou.“ (D. Marek, 1728, 131) „Nic snadněj a dřívej k Bohu nevede a člověka k svému Stvořiteli neobracuje, jako soužení.“ (A. Kelský, 1734, 804) „Metla a trestání dávají moudrosti, ale dítě, kterémuž se dopustí vůle jeho, zahanbí potom matku svou.“ (D. Marek, 1728, 102) „Velký a nezaplacený nález jest duším dobrým smrt, neb odnímá všecky světa tohoto tram-poty.“ (Š. F. Náchodský, 1707, 706)

Kazatel Damascen Marek nad jiné vyniká v tom, že taková rčení uvádí často ve verších. Krátké dvojverší uváděné v úvodu vystihuje podstatu celého kázání. Například: „Když rodiče s dětmi hrají, bolestný meč z toho mají.“ (D. Marek, 1728, 97) Nebo: „Bůh kříže na nás dopouští, však v trápení neopouští.“ (tamtéž, 114)

Bohatost, množství a různorodost jazykových a rétorických prostředků podávají nezvratný důkaz o tom, že kazatelé byli nejen sečtělí, znalí přírodních zákonů (hovoří pro to jejich detailní znalosti rostlinné a zvířecí říše užívané v příměrech) a zákonů lidského soužití, ale že měli vřelý vztah k českému jazyku, tedy to, co Milan Kopecký přiléhavě nazývá „milenecký poměr k mateřštině.“ (M. Kopecký, 1970, 54)

Závěr

Kramářská píseň a kázání doby pobělohorské mají několik společných rysů, na jejichž základě jsme je propojili a zkoumali ve vzájemném kontextu. Vycházeli jsme při tom zejména z faktů, že oba žánry jakožto žánry mluvené i slyšené kladou důraz na formu předávání literárního vzkazu a činí to se zvláštní sugestivností a naléhavostí: oba se snaží v největší možné míře zaujmout posluchače (čtenáře), i když každý z trochu jiných důvodů. Při tomto předávání ale oba směřují ke stejnému účelu: určitým způsobem se snaží příjemce vychovávat, přinést mu ponaučení, které on posléze může uplatnit v dalším konání.

Ukázalo se, že v námi zkoumané problematice rodičů a dětí je u těchto žánrů tematická shodnost, která má poměrně širokou základnu: obsah týkající se těchto otázek je u obou žánrů velmi podobný. Rozdílná je ovšem forma, způsob, jakým tento obsah písně i kázání prezentují (což ostatně vyplývá už z jejich základních charakteristik). Neboli: oba žánry se shodnou v tom, jak by výchova měla vypadat, ale každý z nich rozdílným způsobem vychovává.

Nejprve se budeme zabývat tím, co mají společné, tedy obsahem. Ideální vztah mezi rodiči a dětmi by měl být založen na oboustranné lásce (plynoucí nejen z přirozenosti, ale především z přikázání stanovených v Bibli), ze strany dětí je kromě lásky vyžadována úcta a důraz je kladen na péči o rodiče ve stáří. V rodinné hierarchii je na prvním místě Bůh, potom rodiče jakožto ti, jimž má být člověk až do smrti zavázán, a až nakonec stojí rodina nově utvořená (manžel / manželka a děti). Pokud tento fakt srovnáme s realitou raného novověku, důraz kladený na péči o staré rodiče vyznívá jako odůvodněný a mající svůj smysl: v této době nebyla ustanovena instituce, která by se starala o staré, nemocné a chudé, a neexistovala právní povinnost; pouze instituce vlastního svědomí a povinnost morální, a tu měly především děti ke svým rodičům jakožto nejbližší osoby.

Láska rodičů k dětem má svá omezení - způsob projevování této lásky se stává jedním z problematických bodů v rodičovském chování. Rodiče chybují, když svým dětem povolují rodičovské otěže a zahrnují je dary, i když své jednání omlouvají slovy „rodičovská láska“. Kazatelé tuto lásku přiléhavě označují jako lásku „opičí“, vystihující takto fakt, že rodiče své děti dusí (příměr vychází ze skutečného chování opic, které svá mláďata k sobě tisknou takovou silou, až je udusí). Ve zvířecí říši opičí láska končí smrtí mláďete, v říši lidské „duševní“ smrtí dítěte – propadnutí životu ve hříchu. A tak děti, obtěžkány hmot-

nými statky, jsou zároveň obtěžkány smrtelnými hříchy, ze kterých už takřka nelze uniknout.

Rodiče by se měli více než o těla starat o duše svých dětí: správným projevem rodičovské lásky je tedy především dobrá výchova podle božích zákonů. Ta děti odvádí od hříchu a tím jejich duším dopomáhá ke spasení. Výchova by měla probíhat od nejútlejšího věku, a to nejen přímým učením dětí, ale také dobrým osobním příkladem rodičů a v neposlední řadě tresty. Fyzické tresty nejsou chápány jako nelidské chování, naopak. Jejich absence bývá považována za špatnou a dokonce tuto absenci dětí rodičům vyčítají (jedno z oblíbených exemplů například vypráví o netrestaném synovi, který se pro své skutky dostal až na šibenici; tam – naklání se k otci, jako by mu chtěl naposledy něco pošeptat, ukousl mu nos a řekl, že kdyby jej otec z mládí trestal, on by nemusel takto skončit).

Tresty jako výchovný prostředek mají své nezastupitelné místo: pokud nebudou rodiče své děti trestat, nejenže své děti nevychovejí a ony budou hřešit, ale také rodiče ublíží sami sobě. Z pojetí Boha jako spravedlivého a svrchovaného Pána vyplývá, že každá nepravost musí být potrestána - pokud tedy rodiče nebudou trestat své děti, potrestá děti i rodiče Bůh. Dva základní principy, které Bůh projevuje ve vztahu k nám, by měli rodiče projevovat při výchově svých dětí, a to je láska a přísnost.

Zatímco z dnešního pohledu by jako boží trest mohla být chápána i smrt dítěte, ač to může znít paradoxně, v dobovém kontextu se jedná o projev božího milosrdenství. Při jakémkoliv trápení člověka, nemoci či smrti dětí nevyjímaje, je boží úmysl takový, přivést člověka na správnou cestu a blíže k Bohu samotnému. Když jej totiž nic netíží, netrápí, má tendenci se od Boha odvracet, zapomínat na něj; když ale přijde soužení, teprve potom vzývá Boha a obrací se k němu. Boží milosrdenství se v tomto případě týká i dětí samotných – neobtěžkány hříchy míří děti do náruče Kristovy, kde jim bude lépe než na tomto světě. Pozemský svět je nahlížen barokním pohledem jakožto pomíjivý a neradostný, oproti nebeskému království jakožto místu, ke kterému směřuje veškeré naše pozemské konání, místu, kam dospějeme po namáhavé životní pouti.

Zajímavým problémem je postavení ženy /matky v obou žánrech. Kramářské písně se k problematice muže a ženy explicitně nevyjadřují, ale celkově z nich lze vyčíst, že muž byl ten, kdo o všem rozhodoval, pokud byl naživu a přítomen; žena zastává jeho místo pouze v opačném případě. To v zásadě koresponduje s realitou: muž byl skutečně ten, kdo řídil chod celého hospodářství, žena byla z veřejného života až do 19. století téměř vylou-

čena, pouze, když jí muž zemřel, mohla ho v některých právních a jiných vztazích zastupovat. Žena byla po většinu času odkázána na práci v domě a měla na starost výchovu dětí – proto působí poněkud zvláště, že v kázáních se setkáme spíše s oslovováním mužů a promlouváním k nim i v otázkách výchovy.

Spolu s některými nepříliš lichotivými promluvami o ženách to může na první pohled působit tak, že ženy jsou vnímány jako někdo méněcenný a že je zdůrazňován pohled vycházející z biblických výroků „muž je hlavou ženy“ (1 Kor. 11, 9), „ženy mají být poddány mužům“ (Ef 5,22) a jim podobných. Je pravda, že kazatelé (pokud se vůbec této problematice věnují), zmiňují tato slova. Zároveň ale kladou důraz na takový výklad těchto výroků, ze kterých ženy nevyznívají jako nižší tvorové. Tito kazatelé sice nepopírají jistou nadřazenost mužského pohlaví, ale apelují na posluchače, aby si žen vážili a vyzdvihovali jejich přednosti, které mají oproti mužům. Mezi tyto přednosti patří například mnohem větší míra citů, což hraje roli především v nejmladším věku dětí, kde má žena/matka nenahraditelné místo. Muž má také svoje místo, jako ten, kdo je za výchovu dětí zodpovědný (nejen dětí, ale dokonce i čeládky, která měla v celém hospodářství jen nepatrně nižší pozici než děti). Důvod, proč kazatelé zdánlivě více oslovují muže, souvisí i s touto větší citovou angažovaností: kazatelé měli pádný důvod se domnívat, že žena ve výchově neprojeví dostatečnou pevnost, která byla potřeba především při užívání trestů (a ty byly zase zpravidla potřeba při výchově dětí jako takové).

Forma, jakou jsou všechny výše zmíněné myšlenky v obou žánrech prezentovány, se značně liší. Kramářské písně již ve své základní charakteristice obsahují jakousi senzacitivost (vyplývá to z určité „existenciální tísně“ jejich tvůrců a nutnosti ji prodat); mezi určité úkoly, základní prvky a specifika tohoto žánru patří vyvolat v posluchačích úžas, údiv, a možná i trochu strach: není tedy divu, že příklady v nich uvedené jsou spíše povahy hrůzostrašné.

Například při popisu trestů se v kramářských písních objevuje nejčastěji to, co můžeme nazvat exemplárním potrestáním viníka. Vina dítěte je potrestána tak, aby tento trest byl velice dobře viditelný a sloužil jako poučení pro ostatní (blesk uhoří do domu, kde se vyskytuje žena nezdárného syna, bezbožné děti se utopí, oběsí, zešílí). K popisu nejčastějších provinění je třeba ještě dodat, že kramářské písně popisují vzniknuvší problémy mezi rodiči a dětmi poněkud prvoplánově: hřeší v nich takřka výhradně děti a čtenář se nikde nedozví, proč tomu tak je. Kázání jdou více do hloubky tohoto problému, pokládají si otázku, proč děti hřeší a dostávají v mnoha případech odpověď, že na vině jsou rodiče a

jejich špatná výchova. Pro popisování vzniklých hříchů, ať již máme na mysli hřešení dětí nebo rodičů, používají kázání také odstrašující příklady, v čemž se projevuje snaha o maximální zapůsobení na posluchače.

V souvislosti s hypotézami stanovenými v úvodu jsme zamysleli se nad povahou nejčastěji užívaných exempel a zjistili jsme toto (jako negativní příklady označujeme odstrašující příklady, jako pozitivní příklady hodné následování, přičemž bychom rádi podotkli, že některá exempla se nedají v tomto směru vykládat zcela jednoznačně, ale kvůli nutnému zjednodušení jsme vzali v úvahu jejich převažující složku a celkové vyznění): v exemplech biblických se vyskytují 2 negativní (Heli, David s Absolonem), 4 pozitivní příklady (Tobiáš, Abraham, Izák, marnotratný syn); v exemplech ze zvířecí říše 5 negativních příkladů (opice, pes, žába, káně, holubice,) 4 pozitivní (vlaštovka, čáp, lev, hlemýžď), v exemplech ostatních 4 negativní a 2 pozitivní.

Celkový poměr odstrašujících příkladů proti příkladům hodných následování je 11 proti 10, z čehož se nedá usoudit na absolutní převahu jedné nad druhými; hypotézu č. 1 (v kázáních budou převažovat příklady hodné následování nad odstrašujícími) se tudíž nepodařilo prokázat.

V kramářských písních je poměr odstrašujících příkladů takovýto: z celkových 18 zkoumaných písní je 15 odstrašujícího charakteru, 2 příklady jsou hodné následování a o jednom se nedá v tomto kontextu hovořit ani jako o negativním, ani jako o pozitivním (píseň popisující pocity dítěte, které opouští tento svět). Druhou hypotézu tudíž potvrzujeme.

Poslední hypotéza se týká čtvrtého přikázání z Desatera: jelikož jsme hypotézu formulovali pro oba žánry najednou, také se ji nepodařilo prokázat, protože kramářské písně sice pojednávají více o hříchu dětí a implicitně tedy hovoří o čtvrtém přikázání, ale kázání pojednávají spíše o vině rodičů (pro kramářské písně by tedy tato hypotéza byla platná, pro kázání nikoliv). Zjistili jsme zároveň, že srovnávat tyto dva žánry mezi sebou z jakéhokoliv kvantitativního hlediska není možné, stejně tak by nebylo možné například srovnávat, zda se více odstrašujících příkladů vyskytuje v jednom nebo druhém žánru, protože rozsahem se tyto žánry tolik liší, že by to nebylo relevantní zkoumání. Každý z těchto žánrů je tedy lepší porovnávat vždy jen poměrem k sobě samému, nikoliv proti sobě navzájem.

Tato práce si stanovila za cíl výzkum rodinných vztahů a v kramářských písních a kázáních doby pobělohorské, výzkum přístupů k výchově, jak jsou v obou žánrech prezentová-

ny. V tomto ohledu může práce přispět nejen k rozšíření bádání o době pobělohorské, konkrétně o tematické složce, které se nikdo zatím soustavně nevěnoval, ale i k využití v pedagogickém kontextu, například jako příspěvek k dějinám pedagogiky, jako ukázka přístupů k výchově z dob dávno minulých.

Ediční poznámka

V citacích z uvedených kramářských písní a kázání jsem se řídila edičními zásadami raně novověkých textů, které zde stručně shrnu:

- 1) Zvukovou podobu textu se snažím maximálně zachovávat, aby specifika češtiny 17. a 18. století zůstala zachována, což znamená následovné:
 - přípony typu ův (hospodářův) nechávám, stejně tak dvojhlásku dl (kazatelnice), dvojhlásku tc (ovotce), protetické v (vorati) apod.
 - kvantitu hlásek zpravidla neměním (ponechávám beze změny slova jako kázání, miluje apod.), upravuji pouze koncovky, a to podle moderního úzu (zvířetí – zvířeti)
 - prezentní tvary slovesa být ponechávám bez úprav (sem i jsem)
- 2) Do grafické podoby zasahuji kvůli zjednodušení, a to v následujících případech:
 - změna kvality hlásek, příklad g-j (gsem – jsem)
 - odstraňování dubletů, ss – š (ossklivost – ošklivost),
 - změna dvojhlásky au - ou (kaukol – koukol)
- 3) V následujících případech se v přepisu řídím dnešním územ:
 - i – y
 - s – z, š - ž
 - malá a velká písmena, přičemž slovo Bůh píšu vždy s velkým, ve všech případech se totiž jedná o konkrétního křesťanského Boha; adjektivum boží, božský píšu v rozporu s originály s malým písmenem
 - hranice slov v písmu
 - interpunkce

4) Zkratky a číslice rozepíšu (sv. – svatý), (5. neděle – pátá neděle)

V citacích kramářských písní neuvádím čísla stránek, jednak z důvodu malého rozsahu a za druhé z toho důvodu, že některé tyto staré tisky nebyly paginovány. U těch písní, kde bylo možno dohledat místo a přesný rok vytištění, je uvádím, v opačném případě lze u nich nalézt pouze údaj o přibližném roce vytištění a zkratku b. m. (bez místa) nebo zkratku b. n. (bez nakladatele), případně obé. Řídím se při tom Státní normou bibliografické citace ČSN ISO 690.

V bibliografické části u názvů starých tisků uvádím pouze začátky titulů; jejich plné znění je možné dohledat v Knihopisu českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce 18. století, na jehož příslušná hesla u všech starých tisků odkazuji. Kramářské písně jsou také v seznamu literatury podle tohoto čísla seřazeny.

Bibliografická část

Prameny:

Historická píseň o jedné bohobojné dceři. Litomyšl: b.n., 1780-1800, Knihopis č. 7653.

Příkladná píseň všem nezvedeným dětem na světlo vydaná. b.m., b.n., 1775-1820, Knihopis č. 7704.

Příkladná píseň o čtyřech bezbožných dětech. b.m., b.n., 1775-1820, Knihopis č. 7709.

Příkladná píseň o nevděčných dvanacti dítek. b.m., b.n., 1775-1820, Knihopis č. 7711.

Píseň o třech dcérách. b.m., b.n., 1775-1820, Knihopis č. 7657.

Píseň nová aneb Loučení dítěte. Kutná Hora: b.n., 1750-1800, Knihopis č. 9832.

Velmi příkladná píseň o dvou manželích. b.m., b.n., 1780-1800, Knihopis č. 9915.

Píseň příkladná o jednom lakomém muži. b.m., b.n., 1775-1820, Knihopis č. 11.827.

Žalostivá píseň o jednom otci, který svému synu dovoliti nechtěl. b.m., b.n., 1798, Knihopis č. 11.929.

Píseň jistá a pravdivá, která se stala v charvatské zemi. b.m., b.n., 1775-1820, Knihopis č. 12.154.

Píseň o jednom příběhu, který se stal v polské zemi v městě Varšavi. b.m., b.n., 1750-1800, Knihopis č. 12.187.

Píseň svadební aneb Loučení se dcery s otcem a matkou. Praha: Karel Josef Jaurnich, 1750-1770, Knihopis č. 12.420.

Píseň příkladná o jednom pyšném synu, který v starosti svého otce proklínal. Kutná Hora: b.n., 1780-1800, Knihopis č. 12.481.

Píseň pravdivá dvou bohaprázdných synech. Litomyšl: Jan Kamenický, po r. 1733, Knihopis č. 12.490.

Píseň příkladná o dvou bezbožných synech. b.m., b.n., 1775-1820, Knihopis č. 12.496.

Pěkná nová píseň, která od jedné křesťanské duši pro zamordování svého vlastního dítěte z královského města Hratschina vyvedené a sřáté, v německém jazyku všem poctivým pannám k vejstraze složená. Praha: b.n., 1699, Knihopis č. 12.758.

Nová píseň o zamordovaných dětech. b.m., b.n., 1775-1820, Knihopis č. 12.760.

Nová píseň o židovských dětech. b.m., b.n., 1800, Knihopis č. 12.817.

BILOVSKÝ, Bohumír Hynek Josef. *Doctrina christiana*. Olomouc: Jan Adam Avinger, 1721, Knihopis č. 1136.

BILOVSKÝ, Bohumír Hynek Josef. *Coelum vivum*. Opava: Jan Václav Schindler, 1724, Knihopis č. 1135.

KLEKLAR, Jan. *Semeno slova božího aneb Kázání nedělní*. Praha: Vojtěch Jiří Koniáš, 1701, Knihopis č. 3957.

KELSKÝ, Antonín. *Conciones festuales in totius anni festa*. Praha: Kašpar Zachariáš Vusín, 1734, Knihopis č. 3911.

MAREK, Damascenus. *Trojí chléb nebeský*. Praha: Karel Jan Hraba, 1728, Knihopis č. 5185.

NÁCHODSKÝ, Štěpán František. *Sancta curiositas, tj. Svatá všetečnost*. Praha: Petr Antonín Bennek, 1707, Knihopis č. 6002.

NITSCH, Daniel. *Berla královská Jezu Krista*. Praha: Vojtěch Jiří Koniáš, 1709, Knihopis č. 6194.

PELLIZOTTI, Michal. *Trinitas dominicalis, tj. Trojice nedělní*. Praha: Karel František Rosenmüller, 1741, Knihopis č. 6990.

PRUGGER, Martin. *Knih naučení a příkladův*. Praha: Bohumír Lange, 1745, Knihopis č. 14463.

ŠTEJER, Matěj Václav. *Postilla katolická na dvě částky rozdělená*. Praha: Vojtěch Jiří Koniáš, 1695, Knihopis č. 15942.

Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona: včetně deuterokanonických knih: český ekumenický překlad, 4. přeprac.vyd. Praha: Česká biblická společnost, 1993, ISBN 80-900881-7-1

Sekundární literatura:

- BENEŠ, Bohuslav. *Poslyšte písničku hezkou*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1983.
- BENEŠ, Bohuslav. *Světská kramářská píseň*. 1. vyd. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1970.
- DÜLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život v raném novověku: Díl 1. Dům a jeho lidé*. 1. vyd. Praha: Argo, 1999, ISBN 80-7203-116-3.
- DÜLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život v raném novověku: Díl 2. Vesnice a město*. 1. vyd. Praha: Argo, 2006, ISBN 80-7203-812-5.
- DÜLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život v raném novověku: Díl 3. Náboženství, magie, osvícenství*. 1. vyd. Praha: Argo, 2006, ISBN-80-7203-813-3.
- GRIMMELSHAUSEN, Hans Jakob Christoffel. *Dobrodružný Simplicius Simplicissimus*. 3. vyd. Praha: Odeon, 1976.
- DVOŘÁK, Karel. *Středověká exempla a ústní lidová slovesnost. In Nejstarší české pohádky*. 2. vyd. Praha: Argo, 2001, ISBN 80-7203-368-9.
- HORSKÁ, Pavla a kol. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. 1. vyd. Praha: Panorama, 1990, ISBN 80-7038-011-X.
- KALISTA, Zdeněk. *České baroko*. 1. vyd. Praha: Evropský literární klub, 1941.
- KOPECKÝ, Milan. *Starší slezští kazatelé*. 1. vyd. Ostrava: Profil, 1970.
- NOVOTNÝ, Miloslav. *Špalíček písniček jarmarečních*. 1. vyd. Praha: Evropský literární klub 1940.
- SMETANA, Robert; VÁCLAVEK, Bedřich. *České písně kramářské*, 1. vyd. Praha: Svoboda, 1949.
- SCHEYBAL, Josef Václav. *Senzace pěti století v kramářské písni*. 1. vyd. Hradec Králové: Kruh, 1991, ISBN 80-7031-624-1.
- SLÁDEK, Miloš. *Malý svět jest člověk*. 1. vyd. Jinočany: H&H, 1995, ISBN 80-85787-84-9.
- SLÁDEK, Miloš. *Vítr jest život člověka*. 1. vyd. Praha: H&H, 2000, ISBN 80-86022-47-1.
- SLÁDEK, Miloš. *Svět je podvodný verbíř*. 1. vyd. Praha: Argo, 2005, ISBN 80-7203-709-9.
- VAŠICA, Josef. *České literární baroko*, 2. vyd. Brno: Atlantis, 1995, ISBN 80-7108-123-X.

- VOIT, Petr. *Šimon Lomnický z Budče a exempla v kontextu jeho mravněvýchovné prózy*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 1991, ISSN 0567-8307.

Slovníky a příručky:

FOUILLOUX, Danielle. *Slovník biblické kultury*. 1. vyd. Praha: Ewa Edition, 1992, ISBN 80-900175-7-6.

NOVOTNÝ, Adolf. *Biblický slovník*. 3. vyd. Praha: Kalich a Česká biblická společnost, 1992, ISBN 80-7017-528-1.

ROYT, Jan; ŠEDINOVÁ, Hana. *Slovník symbolů*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1998, ISBN 80-204-0740-5.

Resumé

Práce se zabývá otázkami výchovy v kramářských písních a kázáních doby pobělohorské; zkoumá, jakým způsobem je v obou žánrech prezentován ideální vztah mezi rodiči a dětmi, kdo nebo co tyto vztahy narušuje a jaké místo zastává Bůh v celku rodiny a v životech raně novověkých lidí. Práce popisuje shodné a rozdílné přístupy obou žánrů k této látce, a to jak po stránce obsahové, tak po stránce formální.

Studium pramenů a jejich analýza se snaží vystihnout dvě stránky výchovy: jednak to, jak by správná výchova měla probíhat, a za druhé způsob, jakým se autoři písní a kazatelé snaží svými díly vychovávat, tzn. poučit děti (ale i rodiče) o správném jednání; popisuje prostředky, jaké k tomu oba žánry užívají a jejich možný účinek na čtenáře/posluchače.

Dalšími dílčími tématy jsou například nejčastější provinění dětí a rodičů s následnými tresty či postavení ženy v rodině v kontextu doby. Prostor je také věnován nejvíce užívaným exemplům a nejfrekventovanějším rétorickým a jazykovým prostředkům, které se v dílech objevují v souvislosti se zmíněným tématem.

Resumé

The thesis is focused on the questions of education of children and their parents by the broadside ballads and sermons in the time after the battle of „Bílá hora” (after the year 1620). It examines the way in which the ideal relationship of children and parents is presented, by whom or what are the relationships influenced and of what importance is God in the families and lives of the early modern people. The thesis describes the similarities and differences of the stated genres in both content and form.

Through study and analysis of sources, the thesis attempts to describe two aspects of education: how the proper education should proceed and how the authors of broadside ballads and sermons try to influence and educate both the children and their parents. It describes the means of both genres and possible influences on the community.

Other subjects dealt with in the thesis are: the children's and parents' misdeeds and punishment, women's status, the most common "exempla" (examples provided in sermons) and the most frequent rhetorical and linguistic means appearing in the discussed literary works.